

İNSAN HAKKI OLARAK, DİN ve VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SOSYOLOJİK ve FELSEFİ GELİŞİMİ: TARİHİ SÜREÇTE DİN VE VICDAN ÖZGÜRLÜĞÜNE İLİŞKİN ORTAYA ÇIKAN MODELLER*

Dr. Muhterem DILBIRLIĞI**

Özet: Hristiyanlık din olarak gelmiş ve ilk ortaya çıktığı andan itibaren iktidar ile mücadele içerisinde olmuştur. İnsanların yeni dine inanması iktidar güçleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Yeni dinin kurumsallaşması ve kilisesinin kurulmasıyla, Hristiyanlar kendilerini daha güçlü ifade edebilme imkânı bulmuşlar ve güçlenmişlerdir. Hristiyanlık, devlet dini olmayı başarmış ve büyük Roma Katolik kilisesi ortaya çıkmıştır.

Hristiyanlığın devlet dini olması ve güçlenmesi, dini bir anda toplumda her şeyin merkezine oturtmuştur. Din ve devlet arasındaki mücadele boyut değiştirerek, Kilise ve devlet gibi iki kurumsal yapı arasında yaşanmaya başlamıştır.

Fransız ihtilali sonrası Avrupa'da başlayan anayasacılık hareketleri, başta din ve vicdan özgürlüğü olmak üzere, temel haklar ve özgürlükler tartışılmasına sebep. Her ülke, hem Reform dönemini ve sonrasında yaşanan dönemi farklı tecrübelerle yaşamıştır. Anayasacılık hareketlerinde bu tecrübenin etkisi büyük ölçüde hissedilen Fransa ve Almanya'da din ve vicdan özgürlüğü alanında kendi modelini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Din Özgürlüğü, Vicdan Özgürlüğü, Laiklik, Ayrılık Modeli, İşbirliği Modeli, Almanya, Avrupa, İnsan Hakları.

Abstract: The struggle between Christianity and political authority started as early as it was revealed. The new religion was not welcomed by the rules of the time. The new religion was spread by a handful of believers. When Christianity was embraced by the Roman Empire, it was institutionalized with the establishment of the Roman Catholic Church, turning Christianity into a state religion.

After Christianity had become a state religion, a social structure centered on the religion was created. In the new order, the nature of the struggle between the religion and the state transformed.

The constitutionalism movement, which started in Europe after the French Revolution, led to a debate as to fundamental rights and freedoms, especially freedom of religion and conscience. Each country in Europe has its own experience of the Reformation and constitutionalism. That experience, which was affected by constitutionalism to a great extent, has shaped German approach towards freedoms of religion and conscience, leading to a model specific to France and Germany.

Keywords: Constitution, Religious Freedom, Freedom of Conscience, Laicism, Germany, Europe, Secularism

* Bu makale, yazarın Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunmuş olduğu ve başarıyla savunmuş olduğu "Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Almanya Örneği" başlıklı doktora çalışmasından üretilmiştir.

** Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, muhterem.dilbirligi@pa.edu.tr,

GİRİŞ

İnsanlık tarihi ile başlayan din, aynı zamanda sosyal bir olgudur. Dinin, toplumu oluşturan insanlar ve diğer toplumsal gruplar arasındaki ilişkileri, davranış kalıplarını, kültürel ve sosyal süreçleri etkilediği, sosyolojik olarak ta ortaya konmuş bir gerçekliktir. Dinin sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerle ilişkileri ele alınırken, üzerinde en çok tartışılan konulardan biri de dinin devlet ve siyaset ile ilişkisidir. Din ve devlet ve Din-siyaset ilişkisi tartışılırken, Dinin birey ve toplumlar üzerindeki büyük etki gücü ve bu gücün, devlet kurumu da dâhil olmak üzere, bütün sosyal yapılarda yarattığı etkiler de göz ardı edilmeyecek bir gerçekliktir.¹

Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve Avrupa'ya ulaşmasından sonra, Hıristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesi ile devletin yeni oluşan kilise üzerinde hâkimiyet elde etmeye çalışması, Batı Roma imparatorluğunun yıkılmasına kadar devam eder. Bu süreçte kilise de toplum da güçlenir. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra başlayan 'Kavimler Göçü' devlet kilise ilişkisinde, kilisenin güçlenmesine, Batı ve Orta Avrupa'da, iktidarların zayıflamasına sebep olan feodal yapıların oluşması da önemli bir rol oynamaktadır.² Kilisenin güçlenmesi ile iktidar sahipleri arasında mücadele giderek artmıştır. Bir yandan Kilise ile iktidar sahipleri arasında mücadele sürerken, yıkılan Batı Roma İmparatorluğu yerine, dağılan Avrupa siyasi birliğini, Hıristiyan inancı etrafında birleştirme girişimleri de yıllarca sürmüştür. Ancak, birliğin sağlanamaması ve feodalitenin doğuşu, kitleleri baskıcı feodal yapıların etrafında birleştirmek yerine, Kilise etrafında birleştirmiştir.

Burjuvazinin doğuşu ile birlikte orta çağın sonlarına doğru, bu sınıf sadece feodaliteye başkaldırmamış, aynı zamanda kiliseye karşı da bir mücadele içerisine girmiştir. Burjuva sınıfının kilise ile mücadeleye girmesi, Önce Reformasyon hareketini ortaya çıkarmış, devamında ise Avrupa'da uzun süren din savaşlarının yaşanmasına sebep olmuştur. Din savaşları 1648 Westfalya Barış Antlaşması ile son bulmuştur.

Din olgusunun sosyolojik yönüyle toplumları etkilemesi, toplumların temel özelliklerine doğrudan etki ederek, toplumların tanımlanmasında ya da iktidarın toplumla ilişki kurmasında belirleyici olmuştur. Toplumların oluşmasında, şekillenmesinde, hatta bilinçlenmesinde belirleyici bir rol üstlenen din³, aynı zamanda düşünce hayatına da hakim olmuş, bir yandan dini esas alan düşünceler ortaya konulurken, öte yandan din ile iktidarı ayrı tutan düşüncelerin

¹ Yaşar Salihpaşaoğlu, *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği*, Ankara 2014, s.1.

² Salihpaşaoğlu, s.81 vd. Kilisenin Üstünlüğünün İnşa Edilmesi.

³ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev: Mehmet Aydın, İstanbul 2015, s.13

şekillenmesinde de din önemli bir rol oynamıştır. Nihayetinde tarihi süreç içerisinde yaşanan bütün bu gelişmeler, modern dünyada din ve devlet ilişkilerin tasnifinde belirleyici olmuştur.

Bu çalışma da, Din ve iktidar arasındaki mücadeleler, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren kısaca tarihi açıdan ele alınarak, din ve vicdan özgürlüğünün bu süreçteki sosyolojik gelişimi ele alınacaktır. Ayrıca, din ve iktidar mücadeleleri üzerinden, din ve vicdan özgürlüğünün felsefi temellerine inilmeye çalışılacak, önemli düşünürlerin konuyla ilgili düşüncelerine yer verilecektir. Son olarak, din ve vicdan özgürlüğü alanında, din ile iktidarlar arasındaki mücadeleler, sıradan insan ve kilise arasındaki mücadelelerden hareketle, tarihi tecrübelerle ortaya çıkan uygulama modellerine değinilecektir.

A. Sosyolojik Açıdan Din ve Vicdan Özgürlüğü

Genel geçer bir tanımının yapılmasının zor olduğu ve üzerinde en çok tartışılan bir kavram olarak Din,⁴ sadece bir inanma eyleminden ibaret değildir. Din, insanlara aynı zamanda bir yaşam biçimi sunan, emirler içeren ve aynı şekilde yasakları da bünyesinde barındıran ilahi bir kanun olarak karşımıza çıkar.⁵ Yine benzer şekilde, din, fertlerle devlet arasında, siyasal düzenle ve devlet arasındaki ilişkileri de düzenlemek suretiyle, sosyal intizamın korunmasına katkı sağlar.⁶ Bu çerçevede din, o dine mensup olanlara bir düşünme şekli verir. İnsanların düşünme şekillerini, tutum ve davranışlarını, insanların birbirleri arasındaki ilişkiyi belirleyen,⁷ insandaki inanma melekesini⁸ etkisi altına alan din⁹, fertlerin sosyal ve fiziki çevrelerine karşı davranışlarını tayin ederek, her toplumda farklı bir şekilde ortaya çıkar ve her toplumda farklı davranış biçimleri ortaya koyar.¹⁰ Dini esas alan düşünme biçimi ya da dini zihniyet, aile siyaset, ekonomi ve diğer zamanlardaki faaliyetlerde etkisini gösterir ve yarattığı duygularla,

⁴ Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı, İstanbul 2012, s.85; Abdurrahman Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2008, s.74.

⁵ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 2015, s.99.

⁶ Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8 S.30, Güz-2009, s.327; Ayr. Bkz. Halil Aydınalp, „Sosyal Çatışma ve Din”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010 s.192; Şerif MARDİN, *Din ve İdeoloji*, 23. Baskı, İstanbul 2015, s.45 "Din, toplumun minyatürleşmiş modelini veren bir kurumdur".

⁷ Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi*, DEM Yayınları, İstanbul 2017, s.25.

⁸ Başgil, s.75 „...inanma melekesi sırf insanogluna mahsustur.“

⁹ Joachim Wach, *Din sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara 1987, s.17.

¹⁰ Yasin Aktay, *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum*, İstanbul 2015, s.50.

toplumun devamlılığı konusunda da belirleyici rol oynar.¹¹ Ancak en önemli etkisini, sosyal ahlakın şekillenmesinde kendisini gösterir.¹²

Dinin şekillendirdiği veya dinin etkisinde kalan inanmış sosyal gruplar, her türlü etkiden uzak ya da tamamen diğer gruplardan tecrit edilmiş bir şekilde yaşayamayacakları aşikârdır. Bu gruplar, kültürel hayatın her yönüyle, hukuk ve iktisadi düzen ve özellikle de toplumun genel yapısı, sınıflar ve diğer sosyal zümreler ve özellikle de siyasi yapı ve devlet ile sıkı bir ilişki içerisindeyler.¹³ Bu noktadan hareketle, toplumla, devletle ve inanç grupları arasında karşılıklı ilişkilerin varlığı ve birbirlerini etkiledikleri inkâr edilemeyecek düzeydedir. Ancak bu ilişkiler her dönemde tartışmalı olmuştur.

Din ile siyaset ve devlet kurumları arasındaki bu tartışmalı ilişkilerin bir sebebi de günümüzde, sosyal bilimlerdeki teorilerin çoğunun Batı kaynaklı olmasıdır. Ayrıca, Batı tarihindeki, din ile devlet veya iktidar güçleri arasındaki, tarihsel gelenekten de kaynaklanan güç kavgaları, din, devlet ve siyaset arasındaki çatışmaların bir başka temel sebebidir.¹⁴

Hıristiyan gelenek açısından baktığımızda, Eski Ahid ve Greko-Romen hukukunun mirası üzerine tarihte ortaya çıkan devletler ile orta çağda kurulan devletlerin çoğu, Hıristiyan devletleri şeklinde kurulmuş, bu devletler temel varlık dayanaklarını ilahi vahiyden alan bir anlayışla din ve devlet birlikteliğini ortaya koymuşlardır.¹⁵

Tarihi süreç içerisinde, dönemin en büyük devleti olan Roma İmparatorluğu içinde doğan ve bugün dahi Batı düşünce sistemini etkisi altında tutan Hıristiyanlık, ilk başlarda siyasal sorunlara karşı bir ilgisizlik içinde görünmüştür. Bu görünüş şekli yanıltıcıdır. Hıristiyanlık sonraki dönemlerde önce resmi devlet dini haline gelmiş, sonrasında Katolik kilisesi sayesinde, feodal yapı içerisindeki devlet ve siyasi otorite üzerinde bir güç olarak bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁶ Hatta Hıristiyanlık resmi devlet öğretisi haline gelmiştir.¹⁷ Feodal yapının çöküşü ile Katolik kilisesine karşı başlatılan başkaldırının ve Protestanlığın doğuşu ile

¹¹ Mardin, s.49.

¹² Aydınalp, s.193.

¹³ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara 1964, s.64; ayrc. Bkz. Selim Eren, "Din, Devlet, Siyaset", içinde: *Din Sosyolojisi*, Editörler: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4.Baskı, Ankara 2016, s.571; Murat YILMAZ, "Din ve Vicdan Hürriyeti Lâikliğe Aykırı mıdır?", içinde: *TÜRKİYE'DE DİN ve VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ Çeşitlilik, Çoğulculuk, Barış*, editör: Murat Yılmaz, Ankara 2005, s.13.

¹⁴ Eren, s.571.

¹⁵ Eren, s.573.

¹⁶ Salihpaşaoğlu, s.60.

¹⁷ G.L. Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, çev. Mete Tunçay, Ankara 1980, s.16, "... Bizans imparatorluğunun resmi öğretisi üç ögeden oluşuyordu. Hıristiyan dini, Roma hukukundan gelen fikirler ve erkin tanrısal kökenli olduğu inancı."

Avrupa'da din savaşları yaşanmış¹⁸, siyaset sahnesinde kutsal kopuş da diyebileceğimiz sekülerleşme, akabinde laiklik düşüncesinin gelişmesiyle¹⁹, din ile devlet arasına mesafe konulmuştur.

Din ile devlet, aralarında her dönemde var olan çatışmaya rağmen, işlevsel açıdan birbirlerini tamamlayıcı yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu noktadan hareketle, işlevsel açıdan devletin dinden bağımsızlığı, tam tersi şekilde dinin de devletten ayrı olup olmadığının belirlenmesi, oldukça çetrefilli bir hal almaktadır.²⁰ Din ile devletin çetrefilli ilişkisine rağmen günümüzde bu iki kurum birbirinden ayrı değerlendirilmektedir.

Tarihi süreç içerisinde ilk başlarda din kendi hegemonya alanını oluştururken, sonrasında yaşanan çatışmalarla devlet ve siyaset tam anlamıyla olmasada dinden ayrılmış ve devlet kendine özgü yapısını, kendine özgü kurumlarını oluşturmuştur. Geçmişten günümüze, "Din Devleti" ya da "Devlet Dini" şeklinde ifade edilen kavramlar,²¹ şekil ve işlev açısından günümüzde farklı manalara gelecek şekilde değişim göstermişlerdir. Ancak, dinin toplumsal ilişkilerde etkisi ve diğer sosyal kurumlar üzerinde yarattığı etki ile birlikte değerlendirildiğinde, - günümüzde din ile devlet arasındaki tüm ayrışmalara rağmen- yaşayan kültürü etkilediği görülmektedir. Bilhassa, dinin bireyler üzerindeki inanma ve ibadet kaynaklı olarak, toplumsal anlayış ve davranışlar üzerinde bir etki yarattığı unutulmamalıdır. Bu etki toplumun yaşayan kültürünü de etkilemektedir.²²

Benzer şekilde, toplum içerisinde siyasi hareketlerin ve anlayışların oluşmasında da, bireyin ait olduğu ya da ait olduğunu düşündüğü siyasi geleneğin ve din geleneğinin de etkisi oldukça büyüktür.²³ Hatta dinin, toplumsal değişim faktörleri olarak zikredilen coğrafi çevre, mekân, zaman, sosyal farklılaşma, nüfus, savaş, barış, bütünleşme, ayrılık, eğitim, siyaset, kültür, ideoloji, hukuk, teknoloji, sanayi, keşif, icat gibi hususların hemen hepsiyle tek tek veya birden

¹⁸ Salihpaşaoğlu, s.121 vd. ayrı. bkz.Orçun İMGA, Amerika'da Din ve Devlet, Liberte Yayınları, Ankara 2010, s. 19 "... ruhani alan ile dünyevi alan arasındaki egemenlik mücadelesi, en yoğun biçimde Hıristiyanlık inancının hakim olduğu coğrafyalarda hissedilmiştir."

¹⁹ Salihpaşaoğlu, s.170 vd.

²⁰ Eren, s. 574.

²¹ Hıristiyanlık açısından bakıldığında, Doğu ve Batı Roma devletlerinin siyasi gelişimi bakımından dinin ve din adamlarının işlevi de farklı olmuştur. Batı Roma imparatorluğunun yıkılmasıyla, Batı'da çıkan din ve dünyevi güçler arasındaki çatışmalarda, din adamları bağımsızlık uğraşlarında başarılı olurken, Doğu'da ise bambaşka bir tarihi gelişim yaşanmış, bir devlet kilisesi öğretisi yerleşmiştir. Bunun için bkz. Seidler, s.19.

²² Karş. Eren, s.575; Wach, s.33.

²³ Eren, s.575.

fazla bir biçimde karşılıklı ilişki halinde olduğu ifade etmek mümkündür.²⁴

Din, bir yandan mevcut durumu koruma ve muhafaza etme işleviyle, toplum içerisinde istikrarı sağlayan bir unsur olarak karşımıza çıkarken, öte yandan, onca ayrılmaya rağmen, inanan bireylerin devlete, devlet adamlarına, anayasaya, kanun ve nizamla itaat etmesinde de önemli bir işlev görür. Bu işleviyle de, toplumun bir arada yaşamasında, toplumsal barışın sağlanmasında veya toplumun sosyal çatışma olmaksızın varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynar.²⁵ Din, aynı zamanda, devlet ve siyaset alanında bir meşrulaştırma aracı olarak ta karşımıza çıkabileceği gibi,²⁶ din, siyaset adamının elinde, iktidarı elde edebilmek için ya da iktidardayken kitleleri daha kolay yönetebilmek için bir araç olarak ta karşımıza çıkabilmektedir²⁷.

Bütünleştirici bir işlevi olan din, aynı zamanda tarihten günümüze kadar çatışmaların da sebebi olmuştur. Devletle dini otorite arasındaki güç iddiasına dayalı bu çatışmalar,²⁸ farklı dini gruplar arasında olabileceği gibi, dini gruplarla siyasi otorite veya devlet arasında da olabilmektedir. Siyasi otorite ile din arasındaki çatışma, dinin, siyasi birlikler sahasında eşit kazanmasıyla başlar, hatta din siyasal birliklerin çıkarlarının korunması için dahi var olabilir.²⁹

Din, sosyal ve politik sonuçları olan kurum ve topluluklar şeklinde ortaya çıkarken, toplumdan ve katmanlarından gördüğü destekle doğru orantılı şekilde, bir sosyal aktör olarak ortaya çıkabilmekte, mensuplarına sosyal sınırlar çizebilmektedir. Bu şekliyle din, mensuplarına bir yandan sosyal bir aidiyet duygusu verirken, oluşturdukları rol, statü ve pozisyonlarla ilave bir sosyalleşme sağlamakta, öte yandan oluşturduğu grup kimliği ile zaman zaman toplumla uyumlu bir şekilde yaşarken, zaman zaman da sosyal çatışmalara sebep olabilmektedir.³⁰ Din, kendi inananları için bütünleştirici bir işlev ortaya koyarken,³¹ inanmayanlar veya farklı inananlar için bir çatışma ortamı oluşturmaktadır.

Başta ilahi dinler olmak üzere, doğan, ortaya çıkan her din, hâkim otoriteye ve yerleşik inançlara bir başkaldırı olarak ortaya çıkarken, aynı

²⁴ Okumuş, s.326; ayrc. Wach, s.21.

²⁵ Okumuş, s.327.

²⁶ Aydınalp, s.194.

²⁷ Yasin Ceylan, "Siyaset, İktidar, Din", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl:65, S. 4, Güz 2007, s.10.

²⁸ Otto Depenheuer, „Staat und Religion: Ordnungsmodelle zwischen souveränen Potenzen“, içinde: *Zwischen Saekularitaet und Laizismus*, (hg.)O.Depenheuer/İ.Doğan/O.Can, , Münster 2005, s.11.

²⁹ Weber, s. 361.

³⁰ Aydınalp, s.195; Ejder Okumuş "Sosyoloji", *Din Sosyolojisi*, Ankara 2018, s.112.

³¹ Okumuş, "Sosyoloji", s.115.

dini inanış içerisinde ise ortaya konulan anlayış farklılıkları ile geniş coğrafyalarda acımasız sosyal çatışmalara sebep olabilmektedir.³² Haçlı seferleri, Avrupa'daki Katolik-Protestan çatışması, Kuzey İrlanda'daki Katolik-Protestan mücadelesi, Orta Doğu'daki İsrail Devleti-Filistin, Hindistan'daki Hindu-Müslüman, Tayland'daki, Myanmar'daki Budist-Müslüman çatışmaları dini kimlik zemininde ortaya çıkan çatışmalardır.

İlahi dinlerin ortaya çıkışı da aynı şekilde mevcut otoriteye başkaldırı olarak karşımıza çıkmakta ve dinin belirlediği sınırlarla keşişen yerleşik dinlerin sınırları veya mevcut siyasi otoritenin belirlediği sınırlara meydan okuyan bir çatışma ortamı yaratır³³ şeklindedir. Hz. Musa'ya peygamberliğin verilmesinde Mısır firavunlarıyla verilen mücadele, Hıristiyanlığın doğuşunda, Hz. İsa ile Pilatus arasındaki ve Yahudi tüccarlar arasındaki çatışmalar yeni bir dinin ortaya çıkışındaki yaşanan sosyal çatışmalardır.

Yahudilik ve Hıristiyanlıktan farklı olarak, son semavi din olan İslam dininde ise durum biraz daha farklıdır. İslam'ın yeryüzüne indiği zamanda, pek çok dini yapıyı bünyesinde barındıran Mekke'de, o dönem mevcut iktidarı elinde bulunduran Kureyş kabilesi, Mekke'yi adaletsizlik ve tevhit ilkelerinden uzak bir şekilde yönetmektedir. İslamiyet'in ortaya çıkışı, keşişen dini sınırları ve otoriteleri alt üst eder nitelikte bir devrim yaratmıştır. Yeni dine baskı hemen başlamış, ancak Müslümanlar uzunca bir süre çatışma sürecine fiilen katılmamışlardır.³⁴

Dinler kendi arasında farklılıklar taşısa da içe, vicdana yönelik inanç boyutu³⁵ dışında, bireylerin hayatında geniş sosyal alanları kapsama temayülündedirler. Bireysel inanışların ötesinde, kolektif ruhsal durumlar, kolektif coşkular ve gelenekler yanısıra, ortak kutsallar ve cemaat toplulukları da oluşturulmaktadır.³⁶ Bir anlamda, Cemaat olmadan din de olamaz.³⁷ Semavi dinlerde bu özellik daha çok ortaya çıkar.

Günümüze kadar süregelen çatışmaların neticesinde, modern sanayi toplumlarında, başka bir ifadeyle Hıristiyan gelenekten gelen Batı

³² Aydınalp, s.196.

³³ Dini gruplar içerisinde bile bu çatışmalar bazan politik mesele haline gelir. Karş. Depenheuer, s.13.

³⁴ Aydınalp, s.197.

³⁵ Bu içe yönelik alan boyutu din özgürlüğünün var olduğunu ortaya koyar. Bkz. Saffet Köse, "Menschenrechte aus islamischer Perspektive", içinde: Menschenrechte aus zwei islamtheologischen Perspektiven, Mohammed Hashim Kamali / Saffet Köse, Frankfurt am Main, 2013, s.134.

³⁶ Cahit Can, "İlksel Düşünce ve Toplum-Din İlişkileri" içinde: *Prof.Dr. Adnan Gürüz'e Armağan*, Ankara 2016, s.227.

³⁷ Christoph Bochinger, "Zur Funktion der Gemeinschaft in Religionen", içinde: *Kirche und Umma Glaubensgemeinschaft in Christentum und Islam*, (Hg.), Hansjörg Schmid ve diğerleri, Regensburg 2014, s.23.

toplumlarında, dinin sosyal yaşantıda etkisi azalmıştır.³⁸ Sekülerleşme ve devamında Laiklik kavramlarının ortaya çıkışı ile birlikte, toplumda, dinin yer almadığı ya da az yer aldığı ve etkisinin az olduğu ve topluma ait her bireyin katıldığı ve kendisi gibi olmayan, kendisi gibi düşünmeyen farklı bireylerle iletişime geçtiği bir “*Kamusal Alan*” kavramı ortaya konmuştur.³⁹ Burada ifadesini bulan “*Kamusal Alan*” kavramı her türlü grup, taraf ve sosyal katman arasında bilgi alışverişinin yapıldığı, tartışmaların olduğu, devlet ve sivil toplumun faaliyetlerini sürdürdüğü alan olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Kamusal Alan kavramı, bilhassa farklı inanç ve farklı kültürler açısından birleştirici rol oynadığı gibi, sadece elit bir kültürün ya da seçkin eşitlerin dâhil olabileceği bir alan olarak farklı bir düzenlenmeyle de ortaya çıkabilmektedir. Dini açıdan baktığımızda, hâkim dine ait olan her unsur bu alanın haricinde tutulmuş, dışlanmıştır.⁴¹

Kamusal Alan kavramı, Din ve Vicdan özgürlüğünün, tarihi süreç içerisinde, anayasalara ve uluslararası hukuki metinlere girerken belirleyici unsuru olmuş, ülkelerin ya da toplumların tarihi ve sosyolojik açıdan yaşadıkları gelişmeler, Dinin ne kadar kamusal alanda olacağını da belirler olmuştur.⁴²

B. Felsefi Açıdan Din ve Vicdan Özgürlüğü

İnsanlık tarihinin başından itibaren var olan “Hak ve Özgürlük” kavramları, başlı başına incelenmesi, derinine felsefi analizlerin yapılması gereken kavramlardır. Bir kimsenin sadece insan olmasından hareketle sahip olduğu hakları ifade eden “Hak” kavramı, insandan ayrı düşünülmeyecek, insanın varoluşundan beri mevcut olan ve insan açısından vazgeçilemeyecek bir kavram olarak karşımızdadır.⁴³ Pek çok şekilde tasnif edilen Haklar, Ahlaki haklar ve hukuki haklar şeklinde de tasnif edilebilmektedir. Ahlaki haklar, her türlü yaptırımdan arınmış olarak, doğal haklar şeklinde de ifade edilmektedir. Doğal haklar, insanlığın varoluşundan beri, insanla var olan haklar olması sebebiyle “insan hakları” denilen hakları da içermektedir. Bu şekliyle var olan

³⁸ Karş. Eren, s. 575.

³⁹ Karş. Okumuş, “Sosyoloji”, s.423.

⁴⁰ Mustafa Tekin, “Kamusal Alanda Din”, içinde: *Din Sosyolojisi*, Editörler: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4.Baskı, Ankara 2016, s.592-593.

⁴¹ Yılmaz Çolak, *Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945*, Ankara 2017, s.246.

⁴² Karş. Tekin, s.601 “Nitekim Avrupa’da başta Fransa olmak üzere okullarda, kamu kurumlarında haç, kipa ve başörtüsü gibi dini sembollerin bulunup bulunmayacağı tartışması bu konuda örnek verilebilir.”, Ayr. OKUMUŞ, “Sosyoloji”, s.424.

⁴³ Ahmet Bilgin, “Hak ve Özgürlükler, Çifte Standartsız Bir Dünya”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos 1998, sa.22, s.702; Ayr. Jerome J. Shestack, “İnsan Haklarının Felsefi temelleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt II, No:43, Yaz 2006, s.89.

insan hakları, sırf insana özgü, özel durumlardan bağımsız ve hiçbir özel şarta bağlı olmayan haklar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴

Hak kavramı, ilk insanın dünyada yaşamaya başlamasından itibaren, özgürlük mücadelesiyle birlikte var olmuş ve kavgası verilen bir kavramdır. Hem Hak kavramının, hem Özgürlük kavramının kavramsal kökenleri, tarihi ve felsefi açıdan ele alındığında Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Eski Yunan'da hakların sınırlı olması ve özgürlüklerin o kadar gelişmemiş olması söz konusu olsa bile bu kavramların felsefi ve siyasi köklerini de eski Yunan'da görmek mümkündür. Bilinen Yunan filozoflar, Aristo ve Eflatun, bu sınırlı özgürlük ve hak kavramları için mücadele vermişlerdir.⁴⁵

Hak ve Özgürlükler nasıl insanla birlikte var olagelmişse, din de insanlık hayatı kadar eski dönemlere uzanmakta, tarihin her aşamasında ve her döneminde mevcudiyetini göstermiş ve hissettirmiştir. Din, - yukarıda kısaca ele alındığı gibi- sadece sosyal yaşantıya etki etmekle kalmamış, insanların düşünce dünyasına etki etmiş, bireylerin kaynaşması, dayanışması ve bir arada hareket etmesinde de son derece önemli rol oynamıştır.⁴⁶

İnsanın sosyal bir varlık olarak, birlikte yaşama ihtiyacı, dinin de fitri bir olgu olarak insan varlığı ile birlikte bulunması, akıl ve irade sahibi olan insanı kendi tercihlerinden, seçimlerinden sorumlu tutmaktadır. Aynı şekilde, insanda var olan ahiret inancı, insanın iç dünyasının, ya da başka bir ifadeyle vicdanın dış baskılara karşı korunaklı olmasını sağlar. İnsanda var olan bu durum, ona toplum içerisinde bir özgürlük bahşeder. Toplumda, farklı inançlara sahip insanların varlığı, hiç inanmayanların varlığı ya da aynı dine inananlardan farklı ekollere mensup olanların dâhil olduğu mezhepler, bu din özgürlüğü sayesinde ortaya çıkar.⁴⁷

Din özgürlüğünün insanın iç dünyasıyla ilgili olan tarafının varlığının yanı sıra, dinlerin ortaya çıktıkları dönemlerde, mevcut otoriteye karşı duran bir özelliği de söz konusudur. Bu şekliyle din, sadece uhrevi olmakla kalmaz ve dünyevi yüzü ile de tesir icra eder ve siyasi bir anlam kazanır.⁴⁸ Bir bakıma kutsal değerler, bu Dünya hayatına anlam katar ve hakikatı ortaya koyar.⁴⁹ Hıristiyanlık ilk ortaya çıkışında, bilhassa o dönem yoksul ve ezilen kesim olan Filistinli Yahudilerin

⁴⁴ Mustafa Tören Yücel, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 2014, s.142.

⁴⁵ BİLGİN, s.702.

⁴⁶ Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, Yıl 2014, s.153.

⁴⁷ Saffet Köse, "Din", "Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Tecrübe", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.5, 2005, s.14.

⁴⁸ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasından İSLAM*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2013, s.256

⁴⁹ Eliade, s.14

beklentilerine hitap ederken, Nasralı İsa'nın verdiği vaazlar, hem yerleşik seçkin Yahudi kabileleri tarafından tehdit olarak algılanıyor ve hem de dönemin o coğrafyadaki hâkim gücü işgalci Roma imparatorluğuna karşı bir tehdit olarak algılanıyordu.⁵⁰

Bu tehdit karşısında tutuklanan, yargılanan ve sonucunda çarpmıha gerilerek idam edilen İsa Peygamber ile Pontius Pilatus⁵¹ arasındaki yaşananlar, bugün dahi devlet ve din arasındaki ilişkiyi belirleme açısından Hristiyanlık inancındaki temel yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. Pilatus'un İsa Peygamber ile yaşadığı diyalog Johanna Evangelium İncilinde şöyle geçer: Pontius Pilatus, İsa'yı meydanda sorgularken, ondan sadece şunu bilmek ister: "Sen Yahudilerin kralı mısın?"⁵², "İsa ona, dünyevi güç anlamında kral olmadığını açıklar ve der ki; "Benim hâkimiyet alanım bu Dünya'dan değildir."⁵³ Pilatus memnun olmaz ve tekrarlar; " O halde bir kralısın"⁵⁴, İsa'nın cevabı; " Sen benim bir Kral olduğumu söylüyorsun. Oysa ben, gerçeğin şahitliği için doğurdum ve Dünya'ya geldim. Her kim gerçeğin tarafındaysa, benim sesimi duyar."⁵⁵ Bu cevap Pilatusun hoşuna gitmez ve çaresizce şu soruyu sorar; "Gerçek nedir?"⁵⁶ Pilatus'un çaresizce sorduğu bu soruda, dinden uzak ve dine karşı duranla, dinin karşı karşıya geldiği bir durum söz konusudur. Pilatus'un "Gerçek nedir?" diye sorması ise, dinin hâkimiyet talebi karşısında duyulan korkunun sonucu olarak yorumlanabilmektedir.⁵⁷

Hristiyanlıktaki İsa Peygamberin ölümünden sonra dirildiği inancı etrafındaki rivayetlere göre⁵⁸, ölümünden üç gün sonra dirilen ve ona inanan 11 Havariye görüldüğüne dair inanç, Hristiyanlığın yayılmasında başlangıcı oluşturmuştur.⁵⁹

İlk olarak bu günkü Antakya ve çevresinde yayılmaya başlayan Hristiyanlık, İsa'yı tanımayan, ancak ona olan inancı ile "Havari" ve bugünkü Hristiyanlığın kurucusu olarak kabul edilen Pavlus'un

⁵⁰ Salihpaşaoğlu, s.57.

⁵¹ Pontius Pilatus, Roma İmparatoru Tiberius tarafından MS 26'da imparatorluğun işgali altında bulunan Yahudi bölgesine atadığı validir. <https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/2005683> (Erişim 17.12.2017).

⁵² Johanna 18:33.

⁵³ Johanna 18:36.

⁵⁴ Johanna 18:35.

⁵⁵ Johanna 18:37.

⁵⁶ Johanna 18:38.

⁵⁷ Christoph Schroeder, "Was ist Wahrheit?" (Johanna 18,38) Die Pilatusfrage im gegenwärtigen gesellschaftlichen Kontext^" <https://www.frei-und-fromm.de/positionen/lebensf%C3%BChrung/was-ist-wahrheit/> (Erişim 17.12.2017).

⁵⁸ Johanna, 20:19-23; Matta 28:16-20; Luka 24:36-49 (Erişim 17.12.2017 <https://incil.info>).

⁵⁹ Salihpaşaoğlu, s.58.

gayretleri ve kurduğu kiliseler ile yayılmaya başlar.⁶⁰ İlk başlarda pek baskı görmeyen bu yeni inanç topluluğu, sonraki dönemlerde tehdit olarak algılanmaya başlar ve yeni dinin inananları üzerinde baskı ve zulüm uygulanmaya başlanır. Roma İmparatorluğunda, Constantine'in imparator olmasıyla baskı ve zulüm sona erer ve Hristiyanlığın bir devlet dini olarak kabul edildiği dönem başlar.⁶¹

Başlangıçta açıkça Hz.İsa'ya dayanılarak aktarılan rivayetlerde, din ile dünya işleri ayrılmasının gerektiği, bunun "Tanrının hakkını tanrıya, Sezar'ın hakkını Sezar'a verin"⁶² ifadesiyle inanç sistemi içerisine yerleştiğini söylemek mümkündür. Hatta, Hristiyanlığın ilk teorisyenlerinden olan, Aurelius Augustinus (354-430), "Tanrı Devleti" ve "Yeryüzü Devleti" şeklinde iki devletten bahseder.⁶³ Bu kuramdan sonra, Papa I. Gelasius tarafından ortaya atılan "iki güç" ifadesinden hareketle, kılıçlardan ya da güçlerden birinin "ruhani" ya da "dini" olanı, diğersinin ise "dünyevi" ya da "kralı" temsil ettiği "iki kılıç"⁶⁴ kuramı eklenmiştir.⁶⁵ Din özgürlüğü açısından asıl etkileyici olan ise 800 yılında Karolenj imparatorluğunun kurulması ile başlayan ve Tanrı Devletinin yeryüzünde tesis edilmesine yol açan tarihi süreçtir. Tanrı Devletinin yeryüzünde tesisi, Augustinus'un ayırımından farklı olarak, Kilisenin üstünlüğü ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁶ Kilisenin üstünlüğü ele geçirmesiyle, İncil'deki "Tanrı'ya ancak benim üzerimden ulaşılır"⁶⁷ ifadesiyle, inanç alanında ortaçağ karanlığı ve zorbalığı başlamıştır. Kilise

⁶⁰ Bkz. Salihpaşaoğlu, s.60.

⁶¹ Salihpaşaoğlu, s.65 vd.

⁶² Matta 16:17-21 "Bunun üzerine Ferisiler çıkıp gittiler. İsa'yı, kendi söyleyeceği sözlerle tuzağa düşürmek amacıyla düzen kurdular. Hirodes yanlılarıyla birlikte gönderdikleri kendi öğrencileri İsa'ya gelip, "Öğretmenimiz" dediler, "Senin dürüst biri olduğunu, Tanrı yolunu dürüstçe öğrettiğini, kimseyi kayırmadığını biliyoruz. Çünkü insanlar arasında ayırım yapmazsın. Peki, söyle bize, sence Sezar'a vergi vermek Kutsal Yasa'ya uygun mu, değil mi?"

İsa onların kötü niyetlerini bildiğinden, "Ey ikiyüzlüler!" dedi. "Beni neden deniyorsunuz? Vergi öderken kullandığınız parayı gösterin bana!" O'na bir dinar getirdiler. İsa, "Bu resim, bu yazı kimin?" diye sordu. "Sezar'ın" dediler. O zaman İsa, "Öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin" dedi. (Erişim 17.12.2017 <https://incil.info>); Ayr. Bkz. Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara 1963, s.122.

⁶³ Salihpaşaoğlu, s.76; Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 2017, s.166-167.

⁶⁴ Luka 22:38 "Ya Rab, işte burada iki kılıç var" (Erişim 17.12.2017 <https://incil.info>).

⁶⁵ Bkz. Salihpaşaoğlu, s.81.

⁶⁶ Salihpaşaoğlu, s.86.

⁶⁷ Johanna 14:6 "İsa, "Yol, gerçek ve yaşam Ben'im" dedi. "Benim aracılığım olmadan Baba'ya kimse gelemmez. 14:7 Beni tanısaydınız, Babam'ı da tanırdınız. Artık O'nu tanıyorsunuz, O'nu gördünüz."

bu ifadeyi, Hristiyanlığın yeryüzünde mutlak otorite ve hâkimiyeti olarak öne sürerek, iktidar amacıyla kötüye kullanmıştır.⁶⁸

Batı'daki bu gelişmeler devam ederken, Arap yarım adasında yeni bir din, İslamiyet yeryüzüne indirilmiş, hak ve özgürlükler kavramına yeni bir boyut ve formül getirerek, özgürlükleri kuramsallaştırmıştır. İslam dini ile kuramsallaşmaya başlayan hak ve özgürlükler beş temel alanda formüle edilmiştir.⁶⁹ Bunlar; can güvenliği, mal güvenliği, akıl güvenliği, nesil güvenliği ve din güvenliği şeklindedir.

İslam'ın ortaya koyduğu bu kavramlar, güvence altına alınan bu hak ve özgürlükler, adalet karşısında hiçbir farklı muameleye tabi olmaksızın "eşitlik" prensibi çerçevesinde ele alınmış⁷⁰ ve hak ve özgürlükler güçlendirilmiştir.⁷¹ 632 Yılında Mekke'de İnsanlığa seslenen İslam Peygamberi, Veda Hutbesi⁷² diye bilinen metinlerde "Ey İnsanlar" çağrısıyla İslam'da insan haklarının evrenselliğini ortaya koymuştur.

Diğer taraftan, Din ve inanç özgürlüğü açısından yukarıda da belirtildiği gibi, Hristiyanlıkta herkesin bu inanca inanma zorunluluğuna karşın, İslam dini Allah'ın kitabında bu düşünceden farklı olarak, inançta tamamen bir serbestlik –inanmama özgürlüğü dâhil- tanıyan hükümleri ortaya koymuştur.⁷³ Bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de, "...Dinde zorlama yoktur"⁷⁴ ya da "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mümin olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?"⁷⁵ emirleriyle de, insanların inanç konusunda serbest oldukları ifade edilmiştir ve inançlarının güvence altında olduğu beyan edilmiştir.⁷⁶ Bir bakıma, negatif anlamda bir din özgürlüğü, ya da inanmama özgürlüğü de diyebileceğimiz bir özgürlük anlayışı, İslam dini ile ortaya konmuş ve

⁶⁸ Schroeder, „Was ist Wahrheit?“ (Johanna 18,38) Die Pilatusfrage im gegenwärtigen gesellschaftlichen Kontext“, ayc. Bkz. Faruk NEBHAN, „İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler“, çev. Servet Armağan, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt VII, sa. 1-2, Yıl:1978, „... Kişiler çoğunlukla muayyen bir inanca bağlanmaya zorlanmışlardır“.

⁶⁹ Bilgin, s.702.

⁷⁰ Mustafa Yayla, *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, Konya 2011, s.144.

⁷¹ Bilgin, s.703.

⁷² *Özgürlük Bildirgeleri*, Derleyen, Coşkun AKTAN/ Yaşar VURAL, Konya 2004, s. 32 vd.

⁷³ Karş. Yusuf Sayın, "İnsan Hakları Evrensel Beyanname ve İslam", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.26, 2015, s.444. "Kur'an-ı Kerim, din, düşünce ve vicdan özgürlüğü konusunda, insanların bir dini kabul etmede zorlanamayacağını, onlara dini ve vicdani düşünceyi kabul ettirmede zorbalık yapılamayacağını, dünya hayatında eylemleri ve hareketleri bakımından hür oldukları ve bunun karşısında da yaratıcısı karşısında sorumlu olduklarını ilan eder. "

⁷⁴ Kur'an-ı Kerim, 2/256.

⁷⁵ Kur'an-ı Kerim, 10/99.

⁷⁶ Mustafa Yayla, s.144; ayc. bkz. Osman Şekerci, *İslam Ülkelerinde Gayri Müslümlerin Temel Hakları*, İstanbul 1996, s.27 vd.

güvence altına alınmıştır.⁷⁷ Bu güvence sağlanırken, İslam'ın ilk temellerinin atıldığı Medine'de Müslümanların hâkimiyet sağlaması amaçlanmamış, bundan çok daha öte bir şekilde, herkesin güven ve barış içerisinde yaşayabilecekleri sosyal alanlar oluşturmak amaç edinilmiştir.⁷⁸

O dönemde, İslam bu şekilde özgürlükler bahşederken, Batı Hristiyan toplumlarında, orta çağ döneminde ilahi olanla ya da ilahi yasa kabul edilen yasadaki uzaklaştıkça günahkâr insanın ortaya çıkardığı bir doğal yasanın varlığından söz edilmektedir. Sonrasında gelen pozitif yasanın ise, ebedi-ilahi yasaya uyduğu ölçüde adil olduğu düşünülmektedir.⁷⁹ XV-XVI. yüzyıllarda Rönesans ve Reform hareketlerinin gelişmesiyle birlikte, tabii hukuk anlayışı ortaçağdaki ilahî hukuk anlamından ve dinden soyutlanma belirtileri göstermektedir.⁸⁰ Kimi yazarlara göre Reform ya da başka bir ifade ile “Aydınlanma” dönemi; sosyal ve siyasi alandaki tüm yerleşik kalıplara karşı bir başkaldırı olarak, önce Avrupa’da sonrasında tüm Dünya’da tarihin yönünü değiştirecek, zihinsel bir dönüşüm ve felsefi bir kopuşu ifade eden bir dönemdir.⁸¹

Bilhassa 17. Yüzyılda Thomas Hobbes ile gelişen doğal hukuk anlayışında aydınlanma dönemi düşünürleri, yukarıda izah etmeye çalıştığımız iktidar ve birey arasındaki ilişkilere rasyonel bir temel sağlamak amacıyla, insanların doğa durumundan ve sosyal sözleşme kavramından bahsetmişlerdir. Bu düşünceyi ilk savunan düşünürlerden biri Hobbes’tur.⁸² Hobbes’a göre; insanın doğa durumu ve sosyal sözleşme kavramları, hiçbir şekilde bireysel özgürlüklerin temeli ile ilgili değildir. Buradaki asıl amaç, bireysel özgürlüklerinden vazgeçen insanın,⁸³ sosyal sözleşme ile maksadı “güvenlik” tesis etmek olan devletin mutlak egemenliğine temel oluşturmaktır.⁸⁴ Hobbes’a göre, insanın doğal durumu, onun egoist yapısı gereği, bireyin her şeye hakkı

⁷⁷ Sayın, s.444-445.

⁷⁸ Şekerci, s.31; Bilal Sambur, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 19, Sayı 76, Güz 2014, s.181, ayrc. Bkz. Mustafa Yayla, s.147.

⁷⁹ Recep Ardoğan, “Kelami açıdan İnsan Haklarının Temellendirilmesi”, içinde: *Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, ed. Muhsin Demirci, İstanbul 2014, s.59.

⁸⁰ Ardoğan, s.59.

⁸¹ Bekir Berat Özipek, *Muhafazakarlık*, İstanbul 2011, s.30-31.

⁸² Ardoğan, s. 62.

⁸³ Güriz, s.181.

⁸⁴ Ardoğan, s.63, Ayrc. Bkz. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, 6.Baskı, İstanbul, 2007, s.17; “Sanat iledir ki, yapay bir insandan başka bir şey olmayan, Latince’de CIVITAS denilen, DEVLET adlı o büyük EJDERHA yaratılır; bu, doğal insanın korunması ve savunulması için tasarlanmış olup ondan daha büyük bir cesamete ve kudrete sahiptir ve onda, egemenlik bütün gövdeye canlılık ve hareket veren yapay bir ruhtur“.

olmasını ifade eder. Bu doğal durum, bütün herkesin eşit olduğu, bu eşitliğin yarattığı güvensizlikle, herkesin herkesle savaş halinde bulunduğu ve hukukun bulunmadığı bir durumu ifade eder.⁸⁵ Bu savaş halinden kurtulmanın yolu ise, insanların ellerindeki tüm yeteneklerini ve özgürlüklerini, devlete “Leviathan’a” devretmeleriyle devlet oluşturulur.⁸⁶ Devlet; Hobbes’un düşüncesinde herkesin dâhil olduğu sözleşmede, sözleşmeye uymayı sağlayacak bir iktidar olarak tanımlanmaktadır.⁸⁷ Dini, çeşitli şekillerde tarif eden Hobbes, dinlerin ilk şekli ile kalmadığını, tanınan kişilerin icadıyla yeni dinlerin yaratılabileceğini savunmaktadır. Dini otorite sahibi kişilerin inandırıcılıklarını kaybettiklerinde ve ayakta tutmakta şüpheye düştükleri din ve dini kurumların, devletin kurallarına tabi olması gerektiğini savunmaktadır. Bundan hareketle , vahyin hiçbir şekilde doğal akla aykırı olamayacağını savunur. ⁸⁸ Bu durumun sonucu olarak, Hobbes, papalığın devlete karşı üstünlük iddiasının temelsiz olduğunu ifade eder ve bunu zararlı bulur.⁸⁹

Aydınlanma sonrası döneme ilişkin olarak, insan hakları açısından belirleyici düşünceler sunan bir diğer hukukçu ise John Locke’tur. Hobbes’tan farklı olarak, Locke’un düşüncelerinde, sosyal sözleşmeyi sağlayanlar, doğal haklarından vaz geçmemektedirler. Locke, hayat, hürriyet ve mülkiyet olarak belirlediği bu tabi hakların, asıl ödevi bu olan devlet tarafından korunması gerektiğini savunur.⁹⁰ Din açısından bakıldığında, insanın algılamasının sınırlarının dar ve tartışmalı konularda yanlış yapma ihtimali çok büyüktür. Hiçbir insan kendi inancının doğru, başkasının inancının yanlış olduğunu bilemez.⁹¹

Bu noktada Locke’un hoşgörü düşüncesinin gerekçesi olarak, iki önemli noktanın ön plana çıktığı görülür. Locke, bir taraftan dini ya da inançla ilgili hakikatlerde karar vermenin, gerçeği bulmanın zor olduğunu ve bu açıdan bütün dinlerin eşit olduğunu iddia ederken, diğer taraftan da dinin yol açtığı savaşların sosyal zararlara yol açarak, hoşgörünün önündeki büyük engellerden bahseder. Bu hususta belirleyici olanın gerçek hakkındaki farklı düşüncelerin varlığından değil de, dini tarafların bir birlerinin düşüncelerine gösterdikleri

⁸⁵ Hobbes, s.94 vd.

⁸⁶ Hobbes, s.129-130.

⁸⁷ Güriz, s.181.

⁸⁸ Hobbes, s.89-90.

⁸⁹ Güriz, s.182.

⁹⁰ Güriz, s.188; Ardoğan, s.67; Ayrç. Bkz. John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, çev. Melih Yürüşen, 8. Baskı, Ankara 2017, s.34 “Devlet, bana göre, sadece kendi sivil çıkarlarını tedarik etmek, korumak ve geliştirmek için teşkil edilmiş bir insan toplumdur. Sözünü ettiğim sivil çıkarlar, hayat, özgürlük, sağlık ve bedeninin dinlenmesi ve para, araziler, evler, eşyalar ve benzeri gibi maddî şeylerin mülkiyetidir.”

⁹¹ Güriz, s.190.

hoşgörüsüzlüğün varlığından bahseder.⁹² Sosyal sözleşmeye dâhil olmakla tabii haklarından vazgeçmeyen insanlar, bir dine veya mezhebe bağlanmakla da tabii haklardan vazgeçmezler.⁹³ Hatta din, insan haklarının temelini oluşturan “eşitlik” ve “adalet” gibi prensiplerin toplumlarda ortak anlaşma alanı yaratma gibi bir ihtimali de ihtiva eder.⁹⁴

Fransız devrimi öncesi düşünceleriyle devrime yön verenlerden biri olan J.J. Rousseau, yukarıda kısaca fikirlerini ortaya koymaya çalıştığımız düşünürler gibi aynı zamanda Hristiyan Avrupa'nın sosyal ve siyasi yapısının şekillenmesinde, fikirleriyle rol oynayan önemli bir şahsiyettir. Rousseau, yeni ortaya koyduğu teorilerle, Hobbes ve Locke'un düşüncelerini daha da genişletmiş, en önemli görüşlerini “*Sosyal Sözleşme*” adlı eserinde yansıtmıştır.⁹⁵ Rousseau, anılan eserinde; insanların doğal halde kaldıkları zaman, artık öyle bir noktaya ulaşırlar ki; özgürlüklerini sağlamak için verdikleri çabalar artık yetmez ve dirençle karşılaşır. Yaşayışlarını değiştirmezlerse, yok olup giderler. Ancak, insanların yapabilecekleri tek şey, yeni bir güç yaratmadan, ellerindeki gücü birleştirerek, tek tek oluşan direnç gücünü alt edebilecek bir güç oluşturmaktır. İnsanlar bu yeni oluşan gücü kendileri yönetirler ve birlikte harekete geçirirler.⁹⁶ Bu şekliyle “genel irade” oluşur ve sadece ortak yararı önceleyen bu genel irade, özel istemlerinin toplamı olan ve direnci oluşturan herkesin isteminden ayrılır. İnsanlar genel irade içerisinde kalmakla, kendi istemlerinden vaz geçmiş olmazlar ve özgürlüklerini muhafaza ederler. Rousseau'nun düşüncesinde, sosyal sözleşmenin çözüm bulduğu ana sorun budur.⁹⁷ Rousseau'nun fikirlerinde, kişiler, varlık ve isteklerini hep birlikte baştan topluluğa bağlar. Bu durum artık herkesin eşit olduğu bir durumdur ve herkes için aynıdır. Bu durumda başkalarına zarar vermek kimsenin çıkarına olmaz.⁹⁸ Bu şekliyle oluşan “genel irade” ya da başka bir ifadeyle devletin güçleri, bu güçlerini devletin kuruluş amacına, yani herkesin

⁹² Christian Walter, *Religionsverfassungsrecht*, Tübingen 2006, s.39.

⁹³ Güriz, s.191; Walter, s.42; Ayrç. Bkz. Locke, s.41, „Dini bir topluluğun gayesi (daha önce söylendiği gibi), Tanrı'ya toplu olarak ibadet etmek ve bu sayede de sonsuz hayatı kazanmaktır. O hâlde, bütün disiplini bu amaca yönelmeli ve bütün ruhanî kanunlar da bununla sınırlandırılmalıdır. Bu toplulukta sivil mülkiyet ve dünyevî mallarla ilgili olan hiçbir şey yapılmamalıdır ve yapılamaz. Her ne sebeple olursa olsun, burada hiçbir gücün kullanılmaması gerekir. Çünkü güç, tamamen siyasi yönetime aittir ve bütün maddî malların mülkiyeti onun yargılama yetkisine tâbidir.“

⁹⁴ Shestack, s.92.

⁹⁵ Güriz, s.193.

⁹⁶ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, 9.Baskı, İstanbul 2012, s.13.

⁹⁷ Bkz. Rousseau, s.14 „Üyelerinden her birinin canını, malını bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulmalıki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun.“

⁹⁸ Rousseau, s.14. ayrç. Karş. Ardoğan, s.66.

iyiliğine göre kullanmak zorundadır.⁹⁹ Rousseau'ya göre, bu birleşen varlık, egemenliğinde sahibidir ve onu sadece kendisi kullanır.¹⁰⁰

Rousseau, her türlü gücün kaynağının Tanrı olduğunu kabul etmekle birlikte, aynı zamanda her türlü zararın da ondan geldiğini ifade ederek, gücün hak yaratmayacağını ve insanın ancak haklı güce boyun eğmesi gerektiğini ifade eder. Bu haklı gücün temelini de sözleşme sağlar.¹⁰¹ Rousseau'nun düşüncelerinde, din kastedilince bozulmamış ilk şekliyle gelen Hıristiyanlık gelir akla.¹⁰² Bozulmamış bu din sayesinde, aynı Tanrı'ya kulluk eden insanlar, bir arada olduklarında, onları ölüm bile dağıtamaz. Rousseau'ya göre, bozulan Hıristiyanlık dini artık Papazların dini olmuş¹⁰³, kötü bir dindir ve toplumun zararındadır.¹⁰⁴ İlk şekliyle bozulmadan kalan din ise, politik bütünle hiçbir ilişki kurmaz. İnsanlar arasındaki sağlam dini birliktelik ve inanç, insanları devlete bağlayacağı yerde, aynı insanları dünyevi şeylerden ayırdığı gibi, devletten de ayırır. Bu toplumun ruhuna aykırıdır. Böyle bir din bu dünya ile ilgili değildir. Ahiret işleriyle uğraşır.¹⁰⁵

C. Din ve Vicdan Özgürlüğü Açısından Tarihi Süreçte Ortaya Çıkan Modeller

Günümüzde din ve vicdan özgürlüğünün temelini oluşturacak şekilde, Batı-Hıristiyan toplumlarına bakıldığında, tarihi süreç içerisinde din ve devlet arasındaki ilişkilerin dört farklı modelde ortaya çıktığı görülür. Bu modeller aynı zamanda devlet yönetiminde de belirleyici ve yol göstericidir. Bu farklı modellere rağmen bütün modellerde ortak bir benzeşme görülmektedir. Bu benzeşme, Hıristiyanlık düşüncesindeki “düalizm” düşüncesidir.¹⁰⁶

⁹⁹ Rousseau, s.23.

¹⁰⁰ “Egemenlik, halk oyunun yürütülmesinden başka bir şey olmadığı için, bence hiçbir zaman başkasına geçirilemez; birleşimli (kolektif) bir varlık olan egemen varlığı da ancak yine kendisi temsil edebilir: İktidar başkasına geçebilir ama istem geçemez” bkz. Rousseau, s.23-24.

¹⁰¹ Rousseau, s.7;Bu konuda ayrc. bkz. Kemal Ataman, Ulus Olmanın Kutsal temeli: Sivil Din, 2. Baskı, Bursa 2020, s.24

¹⁰² Rousseau, s.130 “Geriye kala kala insan dini ya da Hıristiyanlık(bugünkü Hıristiyanlık değil, ondan bütün bütün ayrı olan İncil dini) kalıyor.”

¹⁰³ Salihpaşaoğlu, s.184; Larry Arnhart, *Plato'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi*, çev.: Ahmet Kemal Bayram, 3.Baskı, Ankara 2008, s.348.

¹⁰⁴ Rousseau, s.129.

¹⁰⁵ Rousseau, s. 130 “Hıristiyanlık tümüyle ruhani bir dindir, öbür dünya işleriyle uğraşır. Hıristiyan'ın yurdu bu dünya değildir.”

¹⁰⁶ Kadir Canatan, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1997, s.95.

1. Çatışmacı Düşünce Modeli

Devlet ve Kilise arasındaki kutuplaşmaya dayanan çatışmacı model, Hıristiyanlığın ilk iki yüz yılı boyunca devam eden ve imparatorun (Sezar'ın) hâkimiyetini onaylamayan Hıristiyanlar ile Hıristiyanları boyunduruk altına almayı hedefleyen¹⁰⁷ Roma devleti arasında yaşanan çatışma sonucu ortaya çıkan modeldir. Bu dönemde, Hıristiyanlık bir azınlık dini olup, kurumsallaşmış ve güçlü dini kurumların, kiliselerin varlığından söz etmek mümkün değildir.¹⁰⁸ Ancak, burada devletin, gücünü ve temel dayanağını bu dünyadan almayan dine karşı mücadelesi, baştan kaybetmeye mahkûm bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁹

2. Bizantinist Düşünce Modeli

Sezaropapist de denilen¹¹⁰ bu modelde, siyasi egemenliğe sahip olanlar, dini alanlara da hâkimdirler. Bir bakıma bu alanları zorla gasp etmişlerdir. Din tamamen devlet güçlerinin kontrolü altındadır ve hiçbir özerkliğe sahip değildir. Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edildiği Roma'da, ancak daha ziyade Ortodoks Bizans'ta geçerli olan bir modeldir. Din devletin resmi dinidir ve devletin tekelindedir. Bu unsura aykırı düşen unsurlar baskı altına alınmış ve Hıristiyanlık artık ezilen taraf olmaktan çıkmış, ezen, baskılayan, zulmeden taraf olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹¹

3. Teokratik Düşünce Modeli

Orta çağda uygulanan ve Katolik batı dünyasına hâkim olan bir model olarak karşımıza çıkan teokratik model, aynı zamanda "Tanrı-Kral" modelinin de bir tezahürüdür¹¹². Papa yeryüzünde tanrının iradesini temsil eder ve yanılmazdır. Papanın yanılmazlığı Papanın ve din adamları sınıfının, halk kitleleri üzerinde ve iktidarlar, hükümdarlar

¹⁰⁷ Devlet, bütün dini eylemleri ve açıklamaları aktif bir şekilde baskı altına almaya çalışır. Bkz. Depenheuer, s.16.

¹⁰⁸ Canatan, s.95.

¹⁰⁹ Depenheuer, s.17.

¹¹⁰ İmga, s.67; Salihpaşaoğlu, s.69; Sezaropapizm konusunda ayrc. bkz. Deno J. Geanakoplos, "Bizans İmparatorluğu'nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek", çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu*, Ocak – Nisan 2011, S. IX, s.169 vd. ; Sezaropapizm; özellikle Hıristiyanların Doğu ve Batı şeklinde ayrılmasının en temel sebebi olarak gösterilir. Bu konuda bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri", *Dini Araştırmalar*, , C.2, S.5, Eylül-Aralık 1999, s.389.

¹¹¹ Canatan, s.95.

¹¹² İmga, s.66; ÇİVİ, s.65.

üzerinde teolojik yorumlarla kendi otoritelerini kurmalarını sağlamıştır.¹¹³

Bu modele göre, devlet idaresindeki temel kurallar, ilahi kurallara uygun olmalıdır. Bu geçici dünya, ahirete hazırlık içindir. Bu süreçte, Tanrının emirlerini anlayan din adamları, idarecilere yardımcı olmalıydılar.¹¹⁴ Bu yönetim modelinde bir ruhban sınıfı vardır ve bu sınıf, devletin bütün organlarına, idari teşkilatına hakimdirler. Bu sınıf bütün erkleri kendi tekellerine alarak, topluma hükmeder.

4.Ayrılık Düşüncesi Modeli

Bu modelde devlet, din konusunda tarafsız¹¹⁵ bir tutum takınmasının sonucu olarak, devletin din konusundaki etkilerini asgariye indirmeyi amaçlar.¹¹⁶ Bu model ile 1500 yıllık kilise tarihi içerisinde, çatışma, tabi olma ve egemenlik kurma gibi süreçlerden geçen kilise ve devlet arasındaki ilişkiler modern zamanlarla son bulmuştur.¹¹⁷ Anayasacılık hareketlerinin moda olduğu 19. yy ın başından itibaren ortaya çıkan anayasalaşma tartışmalarında¹¹⁸ din devlet ilişkilerinde aşama aşama düzenlemeler gerçekleştirilerek, dini alan ile devletin hâkimiyet alanı ayrıştırılmıştır.

Ayrılık düşüncesi modelinin tezahürünün günümüze kadar gelen süreçte, üç aşamada gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür. Devlet organlarının inançlarından dolayı insanlara farklı davranılmamasının önüne geçilmesi, ayrılık modelinin tezahüründe ilk aşamayı oluşturur. Protestan ve Katolik mezheplerine mensuplarının aynı derecede muamele görmesi mesela Vestfalya Antlaşması ile mümkün olmuştur. Bu aşamadan sonra devletlerin resmi din uygulamaları bir müddet daha devam etmiştir. İkinci aşamada ise “devlet dini” uygulaması kaldırılmış ve din kamusal alan dışına konulmuştur. Üçüncü aşamada ise gerek hukuku sistemi, gerek eğitim sistemi ve diğer kamu hizmetlerinin düzenlendiği kurallar dini kurallardan arındırılmışlardır.¹¹⁹

Bu aşamalar, ayrılık modelinin uygulamalarının ülkeden ülkeye farklılık göstermesine sebep olmuştur. Bu uygulamalar, ayrılık modelinin üç başlıca görünüş şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu uygulanan

¹¹³ Canatan, s.95; ayrc. bkz., İmga, s.67 “Sistem içerisinde bu sınıf (din adamları) bütün yönetime ağırlıklarını koyarak tüm hakimiyeti kendi tekellerine aldılar.”

¹¹⁴ Niyazi Öktem, “Dinler ve Laiklik”, Cogito, Sayı:1, Yaz 1994, s.34.

¹¹⁵ Depenheuer, s.21.

¹¹⁶ Çivi, s.66; Depenheuer, s.25.

¹¹⁷ Canatan, s.95; Peter Jonkers, „Das gespannte Verhaeltnis Zwischen Religion und Politik in der Moderne“, içinde: *Hegel-Jahrbuch* 2013, s.52 “ .modern devlet büyük çoğunlukla dini alanlardan kendisini geri çekmiştir.”

¹¹⁸ Zaman zaman bu hareketler acımasız ve kanlı olmuştur. Depenheuer, s.23.

¹¹⁹ İmga, s.68

modeller; devletin dine karşı genel olarak ilgisizliği, düşmanca ayrılık ve karşılıklı müsamaha gösterilen modellerdir. Tüm bu modellerin varlığına rağmen, günümüzde resmi devlet dininin mevcut olduğu Batı ülkeleri görmek mümkündür. İngiltere’de Anglikan kilisesi, İtalya’da Katolik kilisesi devletlerin resmi kiliseleridir.¹²⁰

Devlet ile dinin ayrılığının tipik örneği, ABD’dir.¹²¹ Bu ülkede, her iki iktidar alanı da sürekli birbirlerinden ayrıdır. Devlet dine ilişkin bütün alanlardan çekilerek, devletin dini konular hakkında, vatandaşların inançlarından daha farklı bir düşünceye sahip olması bu model içerisinde normal olarak görünmektedir.¹²²

Benzer şekilde, Hollanda 1796 yılından beri uyguladığı kilise ve devlet arasındaki ayrılık modeli ile ¹²³Ayrılık Modeline ayrı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulamanın başladığı zamandan itibaren, devlet ile dini yapılar arasında mesafe açılmış, Hollanda siyasi geleneğinde önemli bir yer tutan çoğulcu toplum yapısı, devletin, tüm dini yapılar karşısında tarafsız davranmasına yol açmıştır. Günümüzde, Hollanda’da Kilise Devlet arasındaki ilişkiler pratikte ayrı bir şekilde yürütülmektedir. Devlet, her dine ve kiliseye eşit mesafede kalmakta ve dostane bir şekilde ilişkiler yürütülmektedir.

Ayrılık modelinde, karşılıklı olarak din ve devletin birbirlerine müsamaha göstermeleri, Portekiz ve İspanya gibi ülkelerde uygulanmaktadır.¹²⁴ Bu açıdan ise, Fransa’yı ayrı bir yere oturtmak gerekir. Din ve Vicdan özgürlüğünün uygulanması açısından kendine has bir model geliştiren Fransa, Laiklik modeli çerçevesinde, din ve devleti tamamen birbirinden ayırmış gözükmektedir.¹²⁵

Fransa’da 1789 yılında gerçekleştirilen devrim pekçok yönden insanları etkisi altına almış, devrim ve sonrasında yaşanan gelişmeler ise en büyük etkiyi din-devlet ilişkilerinde ortaya koymuştur. Bir yandan insan hakları alanında diğer ülkelere örnek olacak yaşanan gelişmeler,

¹²⁰ Ömer Yılmaz, “Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında “Din ve Vicdan Özgürlüğü””, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S: XI/1 - 2007, s.304; Mehmet Kahraman, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:2008, C:5, S:9 s.61.

¹²¹ H.Şule Albayrak, “Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 48, Haziran 2015, s.189.

¹²² Depenheuer, s.25; Ayr. Bkz. Adnan Küçük, “Laikliğe ilişkin tartışmalar ve iki Laiklik Modeli”, içinde: *Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik*, editör: Hasan Yücel Başdemir, Ankara 2011, s.49; Ömer Çaha, “Amerikan Modeli: İnanç ve Özgürlüğün Buluşması”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl:8, Sayı:30-31, Bahar – Yaz 2003, s.18.

¹²³ Orçun İmga, “Hollanda” “Hollanda’da Din-Devlet İlişkileri Ve Kilise-Devlet Ayrılığı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:29, Nisan 2011, s.200.

¹²⁴ Ömer Yılmaz, s.304.

¹²⁵ Ömer Yılmaz, s.305.

diğer yandan ise bu çerçevede ÷lkeye hakim olan katolik kilisesinin bütün uzantılarıyla ve organlarıyla kamusal alandan uzaklaştırılması, ayrılık düşüncesi modelinin Fransa tecrübesinde görünüşünü ortaya koymuştur.¹²⁶

Devrim öncesi, aynı diğer Avrupa ÷lkelerinde olduğu gibi, devletle iç içe geçmiş bir kilise sistemi varken, 1789 devrimi ile Fransa'da bu ilişki biçimi tamamen değişmiş, kilisenin elinde bulunan bütün yasama ve yürütmeye ilişkin yetkileri ve söz hakları ellerinden alınmış, hatta kilisenin tüm mal varlığına el konulmuştur.¹²⁷ Fransa kurucu meclisi 12 Temmuz 1790 tarihinde ruhban sınıfı sivil tüzüğünü kabul ederek, elli piskoposun işine son vermiş, Papa'ya danışmadan yerlerine yenilerini atamıştır. Ayrıca Papa'yı da kapsayacak şekilde, dışardan herhangi dini kurumun Fransa'daki dini kurumlara müdahalesini yasaklamıştır. Böylece pratik olarak Roma ile Fransa'nın bağları kopmuştur. Piskoposların ve din adamlarının devlete bağlılık yemini etmelerini şart koşmuştur.¹²⁸

Bu modelin önemli bir örneğini oluşturan örnekte, Fransa kendisine özgü olarak getirdiği Laiklik modelinin temelini 1789 Fransız devrimi ile atmış ve insan ve yurттаş hakları bildirgesinin 10. Maddesinde, hiç kimsenin, kamusal düzeni bozmaya yönelik olmadıkça dini düşüncesinden dolayı rahatsız edilemeyeceği beyan edilmiştir. Bu düşünce, Fransa'da katolik kilisesine karşı, günümüzde dahi var olan düşmanca bir hareketin başlamasına sebep olmuştur. Ayrılık düşüncesinin toplumda kökleşmesinin sonucu Fransa'da 19. Yy da iyice kendisini göstermiş, 1870/71 yıllarında üçüncü cumhuriyetle birlikte kamusal alanda etkisini iyice hissettirmiştir. 1882 ve 1886 yıllarında çıkarılan eğitim öğretim alanındaki yasalarla, loyal, laik ve dini etkiden uzak vatandaşların yetiştirilmesi yönünde ilk adımlar atılmıştır. Tartışmalara son noktayı koyan ve Akrılık düşüncesi modelinde Fransa'ya özgü bir anlayış ortaya koyan hareket ise 1905 tarihli ayrılık yasası olmuştur. Yasa ile, devletin hiç bir din ya da mezhebi tanımayacağı, maddi olarak desteklemeyeceği ve yardım etmeyeceği hüküm altına alınmıştır.¹²⁹

¹²⁶ Muhterem Dilbirliği, Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü, Ankara 2020, s.85 vd.

¹²⁷ Jonathan Israel, Die Französische Revolution, Reclam Verlag, Stuttgart 2017, s.22; T.Jeremy Gunn, Din Özgürlüğü ve Laikite, çevirenler: Hüzeyin Bal, Ömer Faruk Altıntaş, Ankara 2014, s.28; Ahmet Cavuldak, *Gemeinwohl und Seelenheil, Die Legitimitaet der Trennung von Religion und Politik in der Demokratie*, Bielefeld 2015, s.49.

¹²⁸ Gunn, s.29; Cavuldak, s.59.

¹²⁹ Bernd Rill, Frankreich und Der Islam, Egalité und liberté versus Moschee, içinde: Frankreich im Umbruch, (Hrsg.) Richard Rill, München 2015, s.17-18..

5. İşbirliği Düşüncesi Modeli

Esas olarak ayrılık modelinin özel bir görünüş şekli olmakla birlikte, kilise devlet ilişkilerinde uygulanan önemli bir modelin Almanya’da uygulanan “işbirliği” modeli olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁰ Benzer örneklerini, Orta Avrupa’da Almanca konuşulan ülkeler olan, Avusturya ve İsviçre’de de görmek mümkündür. Bu model de yukarıda saydığımız tüm modeller gibi aslında devlet ve kilisenin ayrılığına dayanan bir modeldir.¹³¹ Ancak Almanya’ya has anayasal uygulamalarla kiliseler kendilerine özgü bir statüye sahip olmuşlardır. Bilhassa, anayasal ve mali bakımdan çok geniş haklara ve devlet desteğine sahip olan kiliseler bu durumdan menunlardı.¹³² Almanya’da kiliselerin, daha doğrusu dini kurumların ve devletin arasındaki anayasal ilişkileri hayli dikkat çekicidir.

Diğer modellerde olduğu gibi ayrılık modelinin özel bir görünümü olan İşbirliği modeli de Almanya ve Almanca konuşulan ülkelerin din ve devlet arasındaki ilişkilerinden edindikleri tecrübe ile geliştirdikleri bir modeldir. Bu modelde, dini cemaatlerin ve dini cemaatlere ait organizasyonların hak ve yetkileri, anayasalarla ve buna dayalı olarak çıkarılan yasalarla düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler bireysel din özgürlüğünden ziyade kolektif din özgürlüğü alanındaki düzenlemelerdir.¹³³

Bilhassa 1949 tarihli Almanya Anayasasının atıfta bulunduğu ve 1949 tarihli anayasanın bir parçası olarak kabul edilen Weimar Anayasasının din özgürlüğünü düzenleyen maddeleri¹³⁴, Almanya’nın din ve vicdan özgürlüğü alanındaki kendine özgü tarihi tecrübelerinden günümüzde de vazgeçmediğini ortaya koymaktadır.

Devlet ve Din arasındaki ayrılığın özel bir şeklini oluşturan bu modelde, dini cemaatlere kendi iç işlerinde bağımsız olma ve kanunlarla belirlenmiş sınırlar çerçevesinde kendi kaderlerini tayin hakkı verilmesi, dini cemaatlerin idari yapılarında, sermayelerini idare etmelerinde ve idarecilerini eğitmelerinde yürürlükteki kanunlar çerçevesinde serbest

¹³⁰ Albayrak, s.190; Olgun Akbulut, *Anayasal Dinsel Çoğulculuk*, İstanbul 2016, s. 202; Küçük, s.49.

¹³¹ Alman anayasa hukukunda bunun için kullanılan kavram “hinkende Trennung” (askıda ayrılık) ifadesidir. Bunun için bkz. Ulrich Stutz., *Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata*, Berlin 1926, S. 54.

¹³² Depenheuer, s.24-25; ayc. Akbulut, s.203.

¹³³ Walter, s.537; Gerhard Czermak, *Religions- und Weltanschauungsrecht*, Berlin 2008, s.99-100.

¹³⁴ Grundgesetz Art. 140 “Die Bestimmungen der Artikel 136, 137, 138, 139 und 141 der deutschen Verfassung vom 11. August 1919 sind Bestandteil dieses Grundgesetzes.” (11 Ağustos 1919 tarihli Anayasanın 136, 137, 138,139 ve 141 numaralı maddeleri, bu anayasasında bir parçasıdır.)

olmaları, bu modelin temel özelliklerinden biri olarak ortaya konmaktadır.¹³⁵

Ayrılık düşüncesi modelinin özel bir şekli olan işbirliği düşüncesi modelinde görülen bir başka önemli özellik ise münhasıran Almanya'ya özgü bir özellik olarak görülen dini cemaatlere tanınan “Kamu Tüzel Kişiliği” statüsüdür. Bu statü ile anyasada belirlenen şartları¹³⁶ taşıyan dini cemaatlere kamu hukukuna tabi kurum statüsü tanınmaktadır. Burada da yine 1949 anayasasının göndermede bulunduğu Weimar Anayasasının 137. maddesinin beşinci fıkrası hükmü¹³⁷ Alman anayasal sistemine özgü bir metin olarak uygulama alanı bulmaktadır.¹³⁸ Almanya'ya özgü işbirliği modeline ait tartışmasız en önemli özellik ise, statülerinden bağımsız olarak, yani ister kamu hukuku tüzel kişisi olsun, ister özel hukuk kurallarına göre organize olmuş dini cemaatler olsun, anayasal haklar konusunda ve bilhassa kendi içişlerinde bağımsız olma ve devletin dışarıdan müdahale edememesi konularında, cemaatler arasında bir fark gözetilmemesidir.¹³⁹

Bütün bu örnekler göstermektedir ki Avrupa devletlerinde, Hıristiyan gelenek ve kültüre bağlı olan siyasal sistemlerde, her siyasal yapı kendine özgü bir kilise devlet ilişkisi geliştirmiştir.

D. İnsan Hakkı Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü

Avrupa'da Din ve Vicdan özgürlüğü etrafındaki tartışmaların reform dönemi ile başladığı ifade edilse de din ve devlet ilişkisinin, bilhassa Avrupa örneğinde Hıristiyanlık, daha doğrusu kilise ve devlet ilişkisinin, Hıristiyanlığın Avrupa'ya ulaşmasından beri var olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, devlet yapısı içerisinde -bugünkü anlamıyla modern anayasalar yer alan garanti çerçevesinde olmasa bile - dini yapılara ve organizasyonlara, iktidarlar tarafından çeşitli ayrıcalıklar tanınmıştır. Bunun bilinen ilk örneklerinden biri, Alman devlet geleneği ve anayasa tarihinde devlet kilise ilişkisine dair, Franken krallığı¹⁴⁰ zamanında gerçekleşmiş, bu dönemden itibaren, Alman devlet

¹³⁵ Walter, s.538 vd. ; Czermak, s.101-102.

¹³⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Dilbirliği, s.241 vd. Dini Cemaatlere Tanınan Kamu Tüzel Kişiliği ve Hukuki Sonuçları

¹³⁷ 1949 Alman Anayasasının gönderme yaptığı Weimar Anayasası 137. Madde, Fıkra 5: “Halen kamu tüzel kişi niteliğinde olan dini topluluklar, bu hüviyetlerini muhafaza ederler. Kuruluş ve üye sayılarına göre devamlılık gösteren diğer dini topluluklara da istekleri üzerine aynı haklar tanınır. Kamu tüzel kişi niteliğindeki dini toplulukların bir birlik kurmaları halinde, bu birlik de kamu tüzel kişisi sayılır.”

¹³⁸ Walter, s.546 vd.; Czermak, s.106.

¹³⁹ Czermak, s.112.

¹⁴⁰ Franken Krallığı İ.S. 482-843 yılları arasında hüküm sürmüş bir devlettir. Roma hâkimiyetinin Galya topraklarında son bulması üzerinde, devlet yapısı ile Roma devlet yapısına benzer bir yapı kuran Franken krallığı, Karolonj (Caroliennen) imparatorluğunun doğmasına kadar hüküm sürmüştür. Bkz. Dietmar Willoweit,

sistemine örnek teşkil etmiştir. Franken krallığının, şehirlerdeki Roma kilise yapısını ve hiyerarşisini aynen almasıyla, Alman devlet sistemi içerisindeki piskoposlukların oluşumuna örnek teşkil etmiş ve çok az değişikliklerle günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.¹⁴¹

Piskoposlukların anayasal sisteme kavuşmasında önemli rol oynayan ve sonraki dönemlere taşınan bir husus ta Franken Krallığı bünyesinde yer alan piskoposluklara kral tarafından ayrıcalıklar tanınmasıdır. Özellikle, piskopos ve başrahiplerin seçiminde kiliselerin kendi içlerinde bağımsız olması, iktisadi olarak kiliselerin ve manastırların bağımsız olması, bir yandan kiliselerin kontluklar tarafından merkezi iktidara karşı kullanılmasının önünü kesmiş, diğer taraftan da kiliselerin sıkı bir şekilde merkezi iktidar ile birlikte hareket etmesini sağlamıştır.¹⁴² Bu piskoposluk sistemi günümüzde büyük çoğunlukla Almanya'da mevcut olan sistemdir.

Geleneksel kilise devlet ilişkisinden farklı olarak, kavramsal olarak “İnsan Hakları ve Özgürlükleri” nin kullanılmaya başlanması, ve bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğünün kavram olarak ortaya konması da 18.yüzyıl sonlarına doğrudur.¹⁴³ Günümüzde, insan hakkı olarak ifade edilen, hayat hakkı gibi pek çok hakkın esas itibarıyla insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen, insan hakları gibi ve bu kavramın içeriğini oluşturan kavramlar, ortaya çıkışları itibarıyla Batı kökenli bir kavramdır. Batı kökenli bir kavram olmakla ve geçmişi sadece 2-3 yüz yıllık olmasına rağmen, kavram olarak ortaya konulduğu dönemlerden önce de, her dinde ve uygarlıkta bir insan hakları anlayışının ve insan hakları geleneğinin varlığını görmek mümkündür.¹⁴⁴

İnsan haklarının kavramsal olarak ortaya çıkışından günümüzdeki anlamını bulana kadar hayli zor ve uzun bir süreçten geçmiştir. Bu süreç içerisinde, hem kavramsal olarak gelişim göstermiş, hemde içerik olarak zenginleşmiştir.¹⁴⁵ İnsan Hakları Hukuku aynı zamanda, her yönüyle sürekli gelişen yeni bir hukuk dalı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batılı anlamda ilk karşımıza çıkan insan hakları belgesi olarak Magna Charta ifade edilirken, İnsan hakları kavramının, daha doğrusu hak ve özgürlük kavramının gelişmesinde, Amerikan tecrübesi önemli

Deutsche Verfassungsgeschichte, Vom Frankenreich bis Wiedervereinigung Deutschlands, 7.Auflage, München 2013, s.28 vd.

¹⁴¹ Willoweit, s.31.

¹⁴² Willoweit, s.40.

¹⁴³ Bilgin, s.702.

¹⁴⁴ Cevat Özyurt, İnsan Haklarının Küreselleşmesi, İnsan Hakları Araştırmaları, Yıl:2 Sayı:2, 2004, s.67.

¹⁴⁵ Bkz. Mehmet Altuntaş, *Türk Anayasalarında İnsan Hakları*, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara 2002, s.19; Ayrc Bilgin, s.703, “...yeniçağda özellikle Fransız devriminden sonra gelişen özgürlük ve hak kavramları 20.yüzyılda son şeklini almıştır.”

rol oynamıştır.¹⁴⁶ Amerikan Bağımsızlık bildirisinden¹⁴⁷ önce kabul edilen, 12 Haziran 1776 tarihli Virginia Haklar Sözleşmesi, gerek 1789 tarihli Fransız devriminden önce gerçekleşerek, gerekse günümüzde teoride ve pratikte sözü edilen kişi hak ve özgürlüklerini ilan etmiştir.¹⁴⁸

Münhasır olarak Din ve vicdan özgürlüğü açısından ele alındığında, 1776 tarihli Virginia Haklar Sözleşmesinde, özgür bir yönetim biçiminin ancak, adalet, karşılıklı hoşgörü, tevazuuya ve erdeme bağlı olarak gerçekleşebileceğini ifade edilmiş ve herkesin din ve vicdan özgürlüğünün bulunduğu belirtilmiştir.¹⁴⁹ Bu anlamıyla, Virginia Haklar sözleşmesi, -Vestfalya Barış Anlaşmasını bir kenara bırakırsak-modern şekliyle, din ve vicdan özgürlüğünü ilk düzenleyen yazılı insan hakları belgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerikan tecrübesinde din ve vicdan özgürlüğünün ikinci aşaması, 15 Aralık 1791 tarihli haklar bildirgesinde kendini gösterir. Aynı zamanda bir anayasa değişikliği olan bu bildirmede, Amerikan Kongresinin, bir devlet dini oluşturma ya da din özgürlüğünü engelleyecek şekilde, dinin hür bir şekilde yaşanmasını kısıtlayıcı yasa çıkarmasını yasaklamıştır.¹⁵⁰

Avrupa'da modern düşünce bağlamında din özgürlüğünün, ferdi ve korunması gereken bir hak olarak gelişimi,¹⁵¹ yukarıdan beri ifade edildiği gibi devlet ve kiliselerin birbiriyle ilişkileri ile yakından ilintilidir. Tam anlamıyla olmamakla birlikte, Protestan Kilisesi ve din özgürlüğü hakkında konuşma ve tartışmalar, mezhep savaşları olarak da bilinen 30 Yıl Savaşları sonrasında,¹⁵² 1555 Ausburg Barış Sözleşmesi¹⁵³ ve sonrasında 1648 Vestfalya Barış Sözleşmesi ile başlar.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Bilgin, s.703; Aycr. Amerikan yüksek mahkemesinin, din özgürlüğüne yönelik kararları için bkz. Çaha, s.21.

¹⁴⁷ Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 4 Temmuz 1776 tarihinde kabul edilmiştir. Bu bildirgeyi birleşik devletin 13 üyesi oy birliği ile kabul etmiştir. Bu konuda bkz. Muzaffer Sencer, "İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi", *İnsan Hakları Yıllığı*, Sayı 9-1, Yıl:1987, s.97 vd.

¹⁴⁸ Sencer, s.95.

¹⁴⁹ Sencer, 97; Aycr. Virginia İnsan Hakları Beyannamesi'nin 16. Maddesi: "Yaradan'a borçlu olduğumuz görevimiz, dinimiz ve bunu yerine getirme tarzımız, şiddet ve baskıyla değil, ancak irade ve inançla belirlenebilir; bu yüzden herkes, dininin gereklerini, vicdanının buyruklarına göre yerine getirmek hakkına sahiptir; birbirine karşı, Hıristiyan sabrını, sevgisini ve merhametini göstermek herkesin görevidir."

¹⁵⁰ Sencer, s.106; Albayrak, s.189.

¹⁵¹ Bkz. Bilal Sambur, "Din Özgürlüğü-Felsefi Bir Bakış", içinde: Türkiye'de Din Özgürlüğü ve Laiklik, editör: Hasan Yücel Başdemir, Ankara 2011s.21.

¹⁵² 30 Yıl Savaşları 1618-1648 başta Almanya olmak üzere, Avrupa'nın 4 farklı bölgesinde yaşanan savaşlardır. Savaşların en temel sebebi dini uyumsuzluklar ve Protestanlar ile Katolikler arasında yaşanan mezhep kavgalarıdır. Kesin sayı bilinmemekle birlikte Almanya'da 5-7 milyon kişinin savaşta öldüğü tahmin edilmektedir. O dönem Almanya'sında nüfusun 15-17 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bu savaş sürecinde birçok bölgede tamamen nüfus yok olmuştur. Bkz. "Grundzüge des Kriegsverlaufs"

İnsan hakları için verilen kanlı mücadelelerden sonra, Avrupa’da Anayasacılık hareketlerinin yaşandığı 18.Yy da ve 19.Yy da anayasalara dâhil edilen en temel hak ve hürriyetlerden biri olan din ve vicdan özgürlüğü iki temel öğeden meydana gelir. Bir dine inanma, bu inandığı dine ilişkin olarak kanaatlerini açıklama, yayma ve dinin emrettiği şekilde ibadet etme ve yaşama hakkını ihtiva eden “*Din Özgürlüğü*” bu temel öğelerden birisidir.¹⁵⁵ İkinci öğe ise, tarih boyunca din özgürlüğü ile birlikte ele alınan ve ancak modern dönem diyebileceğimiz 20. yüzyılın ikinci yarısında gelişim gösteren ve ayrışan “*Vicdan özgürlüğü*”dür.¹⁵⁶

Vicdan kavramı bu anlamıyla, kural olarak etik ile ilgili bir kavramdır.¹⁵⁷ Vicdan özgürlüğü, esas itibarıyla insanın iç dünyası ile ilgili olmakla birlikte,¹⁵⁸ koruma kapsamına sadece insanın iç dünyasında oluşturduğu kanaati değil, bu kanaate göre yaşamayı ve hareket edebilme özgürlüğü de dâhildir.¹⁵⁹ Vicdan özgürlüğünün, Avrupa’da dışa

<http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/till.witthaus/grundzuege.htm> (Erişim 20.12.2017).

- ¹⁵³ Her ne kadar Augsburg barış sözleşmesinin mezhepler arası çatışmayı önlemek amacıyla yapıldığı ifade edilse de burada getirilen „Cuius regio, eius religio – Wer regiert, bestimmt die Religion“, kim iktidarda ise onun dininin (mezhebinin) olacağına dair kural pek çok yönden sakinler ortaya koymuştur. Bu süreç devamında 30 yıl savaşlarını ve 1648 Vestfalya Antlaşmasına giden süreci başlatmıştır. <https://www.luther2017.de/wiki/stationen-der-reformation/1555-eroeffnung-des-augsburger-reichstages-augsburger-religionsfriede/index.html> (E.T. 20.01.2021) Ayc. Akif Emre Öktem, Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü, Ankara 2002, s.37; Peter L. BERGER, “Auf der Suche nach einer Friedensformel: Replik”, içinde: Nach dem Niedergang der Säkularisierungstheorie, hrg. Peter L. Berger, Münster 2013, s.42.
- ¹⁵⁴ Axel Freiherr Von Campenhausen, “Staat und Religion nach dem Grundgesetz“, *Humboldt Forum Recht* 12/2008, s. 125; Oliver Hidalgo, „Rückkehr der Religionen und Säkularisierung“, içinde: Das Narrativ von der Wiederkehr der Religion, Hrsg. H. Zapf ve diğerleri, Wiesbaden 2018, s.19; Arndt Kunnecke, „Der Europäische Minderheitenbegriff. Entwicklung und Wirkung“. Teil 1, jurisprudence, yıl:2013 Sayı: 20(4), s. 1284; Lothar Häberle, „Religionsfreiheit und Staatskirchenrecht in Deutschland – eine nicht nur verfassungsrechtliche Lageskizze“, içinde: Islam – Säkularismus – Religionsrecht: Aspekte und Gefährdungen der Religionsfreiheit, (hrsg) Lothar Häberle / Johannes Hattler, Heidelberg 2010, s.16.
- ¹⁵⁵ Yayla, Atilla, Anayasa Teorisine ve Hukukuna Giriş, Ankara 2018, s.143.
- ¹⁵⁶ Esra Atalay, “Vicdan Özgürlüğü”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 21-22, 1999-2000, s.121.
- ¹⁵⁷ Atalay, 122, farklı bir görüş için bkz. YAYLA, Atilla, s.143 “Vicdan özgürlüğü ise metafizik-felsefi kanaat özgürlüğüdür.” ; Ayc. bkz., BAŞGİL, s.112 “...Vicdan hürriyeti din hürriyetinden daha geniştir ve yalnız dini değil, aynı zamanda herhangi bir siyasi, iktisadi veya felsefi akide ve kanaat serbestliğini de ifade eder.”
- ¹⁵⁸ Bkz. Atalay, s.127; Roman Herzog, „Die Freiheit des Gewissens und der Gewissensverwirklichung“, *Deutsches Verwaltungsblatt*, 15. September 1969, s.719.
- ¹⁵⁹ Vicdan özgürlüğünün koruma kapsamında, insanın iç dünyasında serbestçe karar alabilmesi mi, yoksa koruma kapsamına alınan bu kararların dış dünyadaki uygulamaları da dikkate alınacak mı? Sorusuna ilişkin olarak yapılan tartışmalar için bk. Atalay, s.127 vd. Vicdan özgürlüğünün dışa yansıyan kısmı için de koruma

yansıyan kısmının da koruma altına alındığının en belirgin örneğini ise, Silah Altına Alınmadan Kaçınma (Kriegsdienstverweigerungsrecht) hakkı¹⁶⁰ oluşturur.¹⁶¹ Koruma kapsamındaki sujesi gerçek kişiler olan vicdan özgürlüğünün dışa yansıması farklı şekillerde kendini gösterebilir. Bu, bireyin bir konuda vicdani kanaatlerine uygun olarak, yasal vazifeye karşı itaat etmeme şeklinde kendini gösterebileceği gibi, aktif olarak, vicdanının sesine göre hareket ederek, bir davranışta bulunmayı da kapsar.¹⁶² Burada kişinin vicdanının beslendiği kaynağın önemi yoktur. Dini, ahlaki, metafizik kaynaklar, kişinin vicdani kanaatinin dışa yansımasına temel teşkil edebilir. Kişinin davranışlarının sadece vicdani kanaatinin yansıması olarak ifade etmesi yeterlidir.¹⁶³

Vicdan özgürlüğünün hukuki olarak korunması açısından baktığımızda, kişinin iç dünyasındaki vicdani kanaatini değiştirebilmesi de koruma kapsamındadır.¹⁶⁴ Ancak, kanaatin dışa yansıyan kısmı, kamu düzenini ihlal ediyorsa ve genel ahlaka aykırılık teşkil ediyorsa koruma kapsamında yer almaz.¹⁶⁵

Günümüz modern Anayasalarında yer alan ve düzenlenen din özgürlüğü, inanma özgürlüğü ve inandığı dini yaşama ya da ibadet özgürlüğü şeklinde görülür.¹⁶⁶ Bu özgürlüğün esasını bir dine inanma, inanç hürriyeti oluşturur. A.Fuat Başgil, bu özgürlüğün esas olan bir

sağlanacağına ilişkin olarak ayrırc. bkz., Ernst-Wolfgang Böckenförde, "Das Grundrecht der Gewissensfreiheit", *Staat, Verfassung, Demokratie: Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht*, 1991, s. 217.

¹⁶⁰ Silah Altına Alınmadan Kaçınma (Kriegsdienstverweigerungsrecht) hakkı, Almanya'da ayrı yasa ile düzenlenmiştir. Burada, izaha gerek olmaksızın kişinin sadece silahaltına alınmak istemediğini beyan etmesi yeterlidir. Bu konuda 2. Bölümde Almanya konusu ele alınırken geniş şekilde değinilecektir.

¹⁶¹ Hans Hofmann, içinde: Bruno Schmidt-Bleibtreu, Franz Klein, *GG Kommentar zum Grundgesetz*, 2004, s. 243; Mehmet Altunış, "Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Red Hakkı", *Yasama Dergisi*, s. 20, 2012, s.146; ayrırc. bkz., Murat Sevinç, "Türkiye'de ve batı demokrasilerinde, vicdani ret, zorunlu askerlik ve kamu hizmeti", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2006 Sayı: 1 Cilt: 61, s.299; "Özellikle Almanya gibi, genç nüfusun diğer Avrupa ülkelerine nazaran fazla olduğu bir yerde vicdani retçiliği hak olarak tanımak, sadece inanç ve ifade özgürlüğü konusunda atılmış olumlu bir adım olmanın ötesinde anlamlar taşımaktadır."

¹⁶² Atalay, s.130.

¹⁶³ Hofmann, s.243; ayrırc. Christian Von Coelln/Gröpl/Windthorst, *Grundgesetz – Studienkommentar*- München 2013, s.108.

¹⁶⁴ Atalay, s.131.

¹⁶⁵ Atalay, s.139; Von Coelln/Gröpl/Windthorst, s.108.

¹⁶⁶ Yayla, Atilla, s.143.

dine inanmayı, “*iman hürriyeti*” olarak tanımlar ve bu kavramı şu şekilde tarif eder:¹⁶⁷

“İman Hürriyeti; ferdin resmi veya gayri resmi bir taziyka, tesir, tehdit ve tedhişe uğramaksızın dilediği ve beğendiği bir dinin akidelerine serbestçe inanması ve bunları benimseyerek vicdanına mal edebilmesidir.”

İnanç ya da iman özgürlüğü kapsamında bir dine inanmama özgürlüğü de değerlendirilmesi gerekir. Bir dine inanmama özgürlüğünün de bir hak olarak mevcut olması ve bunun koruma altına alınması gerekir.¹⁶⁸

İnanma özgürlüğünün devamında, Başgil'e göre, bir de “amel hürriyeti” vardır.¹⁶⁹ Buna göre amel hürriyeti;

“ferdin akidelerini benimsediği dinde emredilen vazifeleri, dinin kendi lisanıyla, nasslar, örf ve içtihatlarla yerleşmiş usul ve adabi dairesinde, resmi veya sivil bir taziyka, tesir, tehdit ve tedhişe uğramaksızın serbestçe ifa edip yerine getirebilmesidir.”

Bu birbirini takip eden iki özgürlük, süreç içerisinde pek çok hakkı kişiye bahşeder. Bu hakları ve özgürlükleri sadece ibadet özgürlüğü ve inancın gereklerini yerine getirme özgürlüğü şeklinde değerlendirmek doğru değildir.¹⁷⁰ Din özgürlüğü kapsamında ortaya çıkan ve korunmaya değer bireylerin haklarını, inanma hakkı, serbestçe ibadet edebilme hakkı, dini eğitim ve terbiye hakkı, dini yayın yapma hakkı, dini tebliğ etme hakkı, her alanda dinin emrettiği şekilde davranabilme hakkı, bireysel ve toplumsal açıdan dini ahlak ile bezenme hakkı olarak saymak mümkündür.¹⁷¹

Kişinin iman etme ve inanma hakkını hiç bir şekilde kanun konusu yapılamayacak bir hak olarak kabul eden Başgil, fakat din özgürlüğünün ve bundan doğan hakların, kanun ve örf ile sınırlandırılabileceğini kabul eder. Ancak bu sınırlandırmalar dine uygun olmalıdır.¹⁷² Sınırlamalarla ilgili esas alınacak unsurlardan en önemlisi, diğer bireylerin aynı değerdeki haklarıdır. Sınırlamanın çerçevesini bu belirler. İkinci olarak

¹⁶⁷ Başgil, s.111; ayc. karş. „İnanç alanı din özgürlüğünün özünü oluşturur“ İbrahim Ö. Kabaoglu, “Din Özgürlüğü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, yıl:1991, Cilt:46, sayı:1, s. 268.

¹⁶⁸ Mustafa Erdoğan, “Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Kış 2001, sayı:21, s.41.

¹⁶⁹ Başgil, s.111.

¹⁷⁰ Erdoğan, s.41; Kabaoglu, s. 268.

¹⁷¹ Başgil, s.111; ayc. Kabaoglu, s.268; Erdoğan, s.41 vd.; Din ve Vicdan özgürlüğünün temel unsurları konusunda ayc. bkz. Köse, “Din”s.15-16.

¹⁷² Başgil, s.136 vd. Ayc. karş. Kabaoglu, s.268, „...inanç ve vicdan özgürlüğünün belli bir sınırlandırmaya tabi kılınmaması gerektiği, sadece güvenceye alınmasının yeterli olacağı belirtilmelidir.“

ise, sınırlamanın çerçevesini kamu düzeni belirler. Din özgürlüğünün dışı yansıyan tarafını oluşturan yukarıda saydığımız haklar, kamu düzenini rahatsız etmedikçe –burada ölçü yine başkalarının hürriyetinin ihlalidir- huzur ve sükunu bozmadıkça, din özgürlüğünden doğan haklara keyfi ve siyasi düşüncelerle sınırlama getirilemez.¹⁷³

Din özgürlüğü, kişiler arası karmaşık münasebetlerin ortaya çıkardığı değerlerdir. Bu değerler, ferdlerin inançlarına alternatif olmadıkları gibi, onların inançlarının da bir parçası değillerdir. Kişi dini ibadetini yerine getirirken, diğer bireylerin inançlarına zarar veriyorsa, din özgürlüğü açısından en üst seviyeye ulaşılmış demektir. Bu andan itibaren, kamu otoritesi, bu oluşan yeni durumu sınırlama ölçütü olarak değerlendirecek ve din özgürlüğünün teminatı olarak devreye girecektir. Kamu otoritesi ya da devlet bu durumda, dini davranışları ya da inanca göre hareket etme durumunda başkalarının durumunda bir kötüleşme varsa bir sınırlamaya gidebilir.¹⁷⁴

SONUÇ

Din, insanlık tarihi ile başlayan bir olgu olarak, hiçbir zaman insan hayatından silinmemiş, dinin olmadığı bir dönem yaşanmamıştır. Sadece bir inanma ve inandığı doğrultuda yaşama eylemi olarak görülmemesi gereken din, sosyal yapıyı düzenleyen, insanlar arasındaki ilişkilerde belirleyici olan ve sadece o dine inanan insanlara değil, toplumun her kesimine bir yaşam biçimi sunan, içerisinde emir ve yasakları barındıran ve ilahi bir kaynaktan beslenen bir olgu olarak karşımıza çıkar. Din ile şekillenen ya da din etkisinde olan sosyal gruplar, her türlü etkiden uzak ve tamamen kendi içerisinde tecrit edilmiş bir şekilde yaşam süremeyecekleri gibi, hayatın her alanında hem diğer gruplarla, hem de siyasi gruplarla ve devletle ilişki içerisinde.

Dinin, siyasi gruplarla ve devletle olan ilişkisi hep tartışmalı olmuştur. Fakat, din ile devlet ve siyasi gruplar ilişkide olduğu zamanlar birbirlerini de etkilemiştir. İsa peygamber ile Romalı kumandan Pontius Pilatus arasında yaşanan olayda din, Musa Peygamber ve Firavun arasında yaşanan iktidar mücadelesinin tekrarı niteliğinde bir olayla

¹⁷³ Başgil, s.153; aync. karş. kamu düzenin korunması genel sınırlama nedeni olarak kabul edilmelidir“, Kabaoğlu, s.270; Kabaoğlu, aynı yerde devamla, hoparlörle ezan okunmasını kamu düzenini ihlal olarak kabul etmekte, hatta sabah ezanlarının, ilgili semtlerde dinginliği bozacağı iddiasındadır. Kanaatimizce bu değerlendirmelerin, hiç bir hukuk kuralı ile örtüşecek tarafı yoktur.

Ezanın ve diğer ibadete çağrı ritüellerinin din özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin olarak bkz. Tolga Şirin/Erkan Duymaz/Deniz Yıldız, *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara 2016, s.88 vd.

¹⁷⁴ Hasan Yücel Başdemir, “Optimum Değerler Olarak Laiklik ve Din Özgürlüğü”, içinde: *Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik*, editör: Hasan Yücel Başdemir, Ankara 2011, s.171-172

neticelenmiştir. Ancak bu defa olayın içerisinde, Firavun zulmünden kurtarılan Yahudiler de vardır. Pilatus'un bilmek istediği tek şey, İsa peygamberin, Yahudilerin kralı olup olmadığıdır. İsa peygamberin soruya cevabı, aslında yeni bir mücadelenin ilk işaretidir. Verilen cevap, gerçeğin yanında ama tüm krallara karşı olduğu cevabıdır. İktidar sahibi Pilatus'un İsa peygambere karşılık sorusu, iktidarın inanan insan karşısındaki çaresizliğini ve korkusunu ortaya koyar: Gerçek nedir?

Başlarda baskı görmeyen bu yeni din, inananların sayısının artmaya başlaması ile yerleşik düşüncelere tehdit olarak algılanıp baskılanmaya çalışılır. Yeni dine inananların sayısının artması, başlangıçta siyasi iktidar üzerinde bir etki göstermese de sonraki dönemlerde inanan Hristiyanların arasından çıkararak bir güç haline gelen ruhban sınıfı, iktidarla sıkı bir ilişki içerisine girmiştir. Avrupa sathında asıl iktidar mücadelesi, bu ruhban sınıfının oluşumu ve kilisenin kuruluşu ile başlamıştır.

Din, nüfuzunu arttırdıkça, siyasi otorite karşısında farklı yetkiler ve fikir ayrılıklarıyla yer almaya başlamış; mülkiyet, eğitim, hak ve eşitlik, adalet gibi konularda iktidar söylemlerinden farklı söylemlerle bir ayrışmaya sebep olmuştur.

Protestanlığın ortaya çıkardığı inançta ikilik, devlet ve din açısından bir başka yeni durumu da beraberinde getirmiştir. Otoritesi sarsılan kilise, taraftarı olan devlet ve krallar aracılığı ile Protestanlara karşı baskı ve saldırı yöntemlerini kullanarak bu yeni inancı sindirmeye çalışmıştır.

Vestfalya Antlaşması ile siyasi iktidar ve düşünce üzerinde dini etkinin olmadığı yeni bir dönem başlamış ve bu başlangıç, Avrupa'nın her yerinde geniş halk kitlelerine hitab eden fikirler, felsefi düşünceler gelişmiş ve vatandaş, ulus, sosyal sözleşme, genel irade ve kişi hakları gibi kavramlar gündelik dile girerek, kiliseye karşı etkin ve gelişmiş bir muhalefet dili oluşturmuştur. Katolik kilisesine karşı oluşturulan bu muhalefet dili, önce kilisesinin güç kaybetmesine, Fransa örneğinde olduğu gibi çok acı sonuçları olan bir mücadele biçimine dönüşmüştür.

Tüm bu süreç sonunda Fransa örneğinde olduğu gibi, dini olanın, devletten ayrılması "Laiklik" dediğimiz katı bir anlayışla gerçekleşirken, Avrupa'nın her yerinde aynı tecrübe yaşanmamıştır. Reformasyon döneminden, XX. yüzyılın başına kadarki anayasacılık hareketlerine kadar, her ülke, din ve devlet arasındaki ilişkiyi kendi yaşadıkları tarihi tecrübeye göre şekillendirmişlerdir. Bu tarihi tecrübeler, din ve devlet ilişkisinde ülkeden ülkeye farklılık gösteren modellerin uygulanmasına ve bu modellerin günümüze kadar gelmesine sebep olmuştur. Nihayetinde bu modeller, insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğünün gelişimine de etki etmiştir.

KAYNAKÇA

- “Grundzüge des Kriegsverlaufs”, <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/till.witthaus/grundzuege.htm> (Erişim 20.12.2017).
- Akbulut, Olgun, Anayasal Dinsel Çoğulculuk, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Aktay, Yasin, Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum, Tezkire, İstanbul 2015.
- Albayrak, H. Şule, “Batı Ülkelerinde Din ve devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı 48, Haziran 2015, ss.185-198.
- Altundiş, Mehmet, Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Red Hakkı, Yasama Dergisi, S. 20, 2012, ss.143-174.
- Altuntaş, Mehmet, Türk Anayasalarında İnsan Hakları, Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara 2002.
- Ardoğan, Recep, “Kelami açıdan İnsan Haklarının Temellendirilmesi” içinde: Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları, edt. Muhsin Demirci, İstanbul 2014, ss.57-117.
- Arndt Künnecke, „Der Europäische Minderheitenbegriff. Entwicklung und Wirkung“. Teil 1, jurisprudence, yıl:2013 Sayı: 20(4)
- Arnhart, Larry, Plato’dan Rawls’a Siyasi Düşünce Tarihi, çev: Ahmet Kemal Bayram, 3.Baskı, Adres Yayınları, Ankara 2008.
- Atalay, Esra, Vicdan Özgürlüğü, İnsan Hakları Yılığ, Cilt 21-22, 1999-2000, ss.121-144.
- Ataman,Kemal, Ulus Olmanın Kutsal temeli: Sivil Din, 2. Baskı, Bursa 2020
- Aydınalp, Halil, “Sosyal Çatışma ve Din”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, ss.187 – 215.
- Başdemir, Hasan Yücel, “Optimum Değerler Olarak Laiklik ve Din Özgürlüğü”, içinde: Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik, editör: Hasan Yücel Başdemir, Liberte Yayınevi, Ankara 2011, ss.147-173.
- Başgil, Ali Fuad, Din ve Laiklik, 14.Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 2015.
- Berger, Peter L., “Auf der Suche nach einer Friedensformel: Replik”, içinde: Nach dem Niedergang der Säkularisierungstheorie, hrg. Peter L. Berger, Uni Print, Münster 2013.
- Bilgin, Ahmet, “Hak ve Özgürlükler, Çifte Standartsız Bir Dünya”, Yeni Türkiye, Temmuz-Ağustos 1998, ss.702-704.
- Bochsinger, Christoph, “Zur Funktion der Gemeinschaft in Religionen”, içinde: Kirche und Umma Glaubensgemeinschaft in Christentum und İslam (Hg.), Hansjörg Schmid ve diğerleri, Regensburg 2014, ss.23-41.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, „Das Grundrecht der Gewissensfreiheit“, Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht, 1991.

- Çaha, Ömer, “Amerikan Modeli: İnanç ve Özgürlüğün Buluşması”, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl:8, Sayı:30-31, Bahar – Yaz 2003.
- Can, Cahit, “İlksel Düşünce ve Toplum-Din İlişkileri” içinde: Prof.Dr. Adnan Gürüz’e Armağan, Ankara 2016 ss.203-238.
- Canatan, Kadir, Din ve Laiklik, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Cavuldak, Ahmet, Gemeinwohl und Seelenheil, Die Legitimitaet der Trennung von Religion und Politik in der Demokratie, Transcript Verlag, Bielefeld 2015.
- Ceylan, Yasin, “Siyaset, İktidar, Din”, Ankara Barosu Dergisi, yıl:65, sa. 4, Güz 2007, ss.9-11.
- Çolak, Yılmaz, Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945, Ankara 2017.
- Czermak, Gerhard, Religions- und Weltanschauungsrecht, Berlin 2008.
- Depenheuer, Otto, “Staat und Religion: Ordnungsmodelle zwischen souveränen Potenzen”, içinde: (hg.) O.Depenheuer/İ.Doğan/ O.Can, Zwischen Saekularitaet und Laizismus, Münster 2005 ss.9-26.
- Dilbirliği, Muhterem, Avrupa’da Din ve Vicdan Özgürlüğü, Ankara 2020
- Eliade, Mircea, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, Yaratılış Özlemi, çev. Mehmet Aydin, İstanbul 2015.
- Erdoğan, Mustafa, “Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”, Liberal Düşünce Dergisi, Kış 2001, sayı:21, ss.40-47.
- Eren, Selim, “Din, Devlet, Siyaset”, içinde: Din Sosyolojisi, Editörler: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4.Baskı, Ankara 2016, ss.571-586.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri”, Dini Araştırmalar, , C.2, S.5, Eylül-Aralık 1999, ss. 387-413.
- Freyer, Hans, Din Sosyolojisi, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara 1964.
- Geanakoplos, Deno J., “Bizans İmparatorluğu’nda Kilise ve Devlet : Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek”, çev. Mustafa Alican, Tarih Okulu, Ocak – Nisan 2011, S. IX, ss.169-198.
- Güneş, Abdurrahman, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, Yıl 2014, ss. 153 – 164.
- Gunn, T.Jeremy, Din Özgürlüğü ve Laisite, çevirenler: Hüseyin Bal, Ömer Faruk Altıntaş, Ankara 2014.
- Güriz, Adnan, Hukuk Felsefesi, Ankara 2017.
- Haeberle, Lothar, “Religionsfreiheit und Staatskirchenrecht in Deutschland – eine nicht nur verfassungsrechtliche Lageskizze”, içinde: İslam – Säkularismus – Religionsrecht: Aspekte und Gefährdungen der Religionsfreiheit, (hrsg) Lothar Häberle / Johannes Hattler, Heidelberg 2010, ss. 5-25.
- Herzog, Roman, „Die Freiheit des Gewissens und der Gewissensverwirklichung“, Deutsches Verewaltungsblatt, Jahrgang 84, 15. September 1969, ss.718-720.
- Hidalgo, Oliver, “Rückkehr der Religionen und Säkularisierung”, içinde: Das Narrativ von der Wiederkehr der Religion, Hrsg. H. Zapf ve diğerleri, Wiesbaden 2018, ss.13-33.
- Hobbes, Thomas, Leviathan, çev. Semih Lim, 6.Baskı, İstanbul, 2007.

- Hofmann, Hans, içinde: Bruno Schmidt-Bleibtreu, Franz Klein, anayasa Kommentar zum Grundgesetz, 2004.
- <https://incil.info> (Erişim 17.12.2017).
- <https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/2005683> (Erişim 17.12.2017).
- <https://www.luther2017.de/wiki/stationen-der-reformation/1555-eroeffnung-des-augsburger-reichstages-augsburger-religionsfriede/index.html> (E.T. 20.01.2021)
- İmga, Orçun, „Amerika“ Amerika’da Din ve Devlet, Liberte Yayınları, Ankara 2010.
- İmga, Orçun, „Hollanda“ “Hollanda’da Din ve devlet İlişkileri Ve Kilise-Devlet Ayrılığı”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S:29, Nisan 2011, ss. 195-201.
- Israel, Jonathan, Die Französische Revolution, Reclam Verlag, Stuttgart 2017.
- İzzetbegoviç, Aliya, Doğu Batı Arasından İSLAM, çev. Salih Şaban, Yarın Yayınları, İstanbul 2013.
- Jonkers, Peter, „Das gespannte Verhaeltnis Zwischen Religion und Politik in der Moderne“, içinde: Hegel-Jahrbuch 2013
- Kabaoğlu, İbrahim Ö., “Din Özgürlüğü”, AÜSBF Dergisi, yıl:1991, Cilt:46, sayı:1, ss.265-278.
- Kahraman, Mehmet, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:2008, C:5, S:9, ss.57 – 77.
- Köse, Saffet, „Din“, “Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Tecrübe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S.5, 2005, ss.13-48.
- Köse, Saffet, „Menschenrechte“ “Menschenrechte aus İslamischer Perspektive”, içinde: Menschenrechte aus zwei İslamtheologischen Perspektiven, Mohammed Hashim Kamali / Saffet Köse, Frankfurt am Main, 2013, ss.107-194.
- Küçük, Adnan, “Laikliğe ilişkin tartışmalar ve iki Laiklik modeli”, içinde: Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik, editör: Hasan Yücel Başdemir, Ankara 2011, ss. 39-96.
- Künnecke, Arndt, “Der Europäische Minderheitenbegriff. Entwicklung und Wirkung. Teil 1”, jurisprudence, yıl:2013 Sayı: 20(4), ss.1283-1301.
- Kurt, Abdurrahman, Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, 2008, ss. 73 – 93.
- Locke, John, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, çev. Melih Yürüşen, 8. Baskı, Ankara 2017.
- Lothar Haeberle, „Religionsfreiheit und Staatskirchenrecht in Deutschland – eine nicht nur verfassungsrechtliche Lageskizze“, içinde: İslam – Säkularismus – Religionsrecht: Aspekte und Gefährdungen der Religionsfreiheit, (hrsg) Lothar Häberle / Johannes Hattler, Heidelberg 2010
- Mardin, Şerif, Din ve İdeoloji, 23. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Nebhan, Faruk, “İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler”, çev. Servet Armağan, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt: VII, sa. 1-2, Yıl:1978, ss. 275-288.

- Öktem, Akif Emre, Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü, Liberte Yayınları, Ankara 2002.
- Öktem, Niyazi, “Fransız Devriminin Felsefesi ve Türkiye”, İÜHFM, C.:53, S.:1-4, Yıl 1990, ss.267 – 272.
- Okumuş, Ejder, “Sosyoloji”, Din Sosyolojisi, Ankara 2018.
- Okumuş, Ejder, “Toplumsal Değişme ve Din”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.8 S.30, Güz-2009, ss.323-347.
- Özyurt, Bekir Berat, Muhafazakârlık, İstanbul 2011.
- Özyurt, Cevat, İnsan Haklarının Küreselleşmesi, İnsan Hakları Araştırmaları, Yıl:2 Sayı:2, 2004, ss. 65-84.
- Rill, Bernd, Frankreich und Der Islam, Egalité und liberté versus Moschee, içinde: Frankreich im Umbruch, (Hrsg.) Richard Rill, München 2015
- Rousseau, Jean-Jacques, Toplum Sözleşmesi, çev. Vedat Günyol, 9.Baskı, İstanbul 2012.
- Salihpaşaoğlu, Yaşar, Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği, Ankara 2014.
- Sambur, Bilal, „Tahlil“, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 19, Sayı 76, Güz 2014, ss.179-186.
- Sambur, Bilal, ”Din”, “Din Özgürlüğü-Felsefi Bir Bakış”, içinde: Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik, editör: Hasan Yücel Başdemir, Ankara 2011, ss.17-38.
- Sayın, Yusuf, “İnsan Hakları Evrensel Beyanname ve İslam”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S.26, 2015, ss. 423-454.
- Schroeder, Christoph, “„Was ist Wahrheit?“ (Joh 18,38) Die Pilatusfrage im gegenwärtigen gesellschaftlichen Kontext”, <https://www.frei-und-fromm.de/positionen/lebensf%C3%BChrung/was-ist-wahrheit/> (Erişim 17.12.2017).
- Seidler, G.L., Bizans Siyasal Düşüncesi, çev. Mete Tunçay, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.
- Şekerci, Osman, İslam Ülkelerinde Gayri Müslümlerin Temel Hakları, İstanbul 1996.
- Sencer, Muzaffer, “İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi”, İnsan Hakları Yıllığı, Sayı 9-1, Yıl:1987, ss. 85-126.
- Sevinç, Murat, “Türkiye’de ve batı demokrasilerinde, vicdani ret, zorunlu askerlik ve kamu hizmeti”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi ,Yıl: 2006 Sayı: 1 Cilt: 61, ss. 297 – 322.
- Shestack, Jerome J., “İnsan Haklarının Felsefi Temelleri”, Liberal Düşünce, Çev. Ali Rıza Çoban – Bilal Canatan, Cilt: II, No. 43, Yaz 2006, ss. 87 – 119.
- Şirin, Tolga / Duymaz, Erkan / Yıldız, Deniz, Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü, Ankara 2016.
- Stutz, Ulrich, Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin 1926.
- Subaşı, Necdet, Din Sosyolojisi, DEM Yayınları, İstanbul 2017.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, Din Sosyolojisi, Ankara 1963.
- Tekin, Mustafa, “Kamusal Alanda Din”, içinde: Din Sosyolojisi, Editörler: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4.Baskı, Ankara 2016, ss.587-606.

- Von Campenhausen, Axel Freiherr, "Staat", "Staat und Religion nach dem Grundgesetz", Humbolt Forum Recht HFR, 12/2008, ss.123-129.
- Von Coelln/ Gröpl/ Windthorst, Grundgesetz –Studienkommentar-München 2013
- Wach, Joachim, Din sosyolojisine Giriş, çev. Battal İnandı, Ankara 1987.
- Walter, Christian, Religionsverfassungsrecht, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 2006.
- Weber, Max, Din Sosyolojisi, çev. Latif Boyacı, İstanbul 2012.
- Willoweit, Dietmar, Deutsche Verfassungsgeschichte, Vom Frankenreich bis Wiedervereinigung Deutschlands, C.H. Beck Verlag, 7.Auflage, München 2013.
- Yayla, Atilla, Anayasa Teorisine ve Hukukuna Giriş, Ankara 2018.
- Yayla, Mustafa, İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik, Konya 2011.
- Yılmaz, Murat, "Din ve Vicdan Hürriyeti Lâikliğe Aykırı mıdır?", içinde: Türkiye'de Din Ve Vicdan Özgürlüğü Çeşitlilik, Çoğulculuk, Barış, editör: Murat Yılmaz, Ankara 2005, ss.3-20.
- Yılmaz, Ömer, "Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında "Din ve Vicdan Özgürlüğü"", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S: XI/1 – 2007, ss. 299 – 315.
- Yücel, Mustafa Tören, Hukuk Felsefesi, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara 2014.